

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ

ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Επιβλέπων καθηγητής: Γιάννης Μηλιός

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ:

**Οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα
κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα**

Σιμώτας Ιάσοντας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

• ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
• ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7
• Α. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ	11
1. Το γλωσσικό ζήτημα ως αντανάκλαση της πολιτικής διαμάχης στο ιδεολογικό επίπεδο	14
2. Πολιτικές συγκρούσεις και κοινωνικές επιπτώσεις	18
3. Πολιτικές εξελίξεις στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό	21
4. Ο τουρκικός εθνικός σχηματισμός και ο ρόλος της αναδυόμενης αστικής τάξης	24
5. Πόλεμος και επιπτώσεις στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό	27
• Β. Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	32
1. Τα πρώτα βήματα της ελληνικής βιομηχανίας	32
2. Η επίδραση της Μεγάλης Ύφεσης στην Ελλάδα	36
3. Οι δυσκολίες τα πρώτα χρόνια του 2ού αιώνα για την ελληνική βιομηχανία	40
4. Η βιομηχανική ανάπτυξη σε νέα τροχιά	49
5. Η βιομηχανική και οικονομική εξέλιξη μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1920	66
• Γ. ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ	79
• Δ. ΟΙ ΕΡΓΑΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΤΑΛΥΤΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ	87
1. Η εργατική τάξη και η μεταρρυθμιστική διαδικασία μετά το 1909	87
Το αγροτικό και το εργατικό κίνημα	92
• ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	95
• ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	103

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου Γιάννη Μηλιό για την πολύτιμη καθοδήγηση που μου προσέφερε κατά τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας εργασίας. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου για την υποστήριξη που μου προσέφερε προκειμένου να τελειώσω την εργασία αυτή σε μία δύσκολη περίοδο για εμένα. Σημαντική βοήθεια στη μελέτη για την εκπόνηση των σωστών συμπερασμάτων αποτέλεσε η βιβλιογραφία που μου καταδείχθηκε και η μελέτη αυτής υπό την επίβλεψη του καθηγητή μου.

Η παρούσα εργασία ασχολείται με τη βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις εξελίξεις που έλαβαν χώρα στην αρχή του 20ού αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, η εργασία ασχολείται με τη μελέτη της βιομηχανικής ανάπτυξης της Ελλάδας τόσο από την περίοδο 1830-1909 και τα αποτελέσματα αυτής τα επόμενα χρόνια. Ο τίτλος της εργασίας δηλώνει την έμφαση στην περίοδο των αρχών του 20ού αιώνα. Παρόλα αυτά όμως ασχολούμαστε με τη βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας προτού εισέλθει στον 20ό αιώνα ακριβώς για να μπορέσουμε να βγάλουμε συμπέρασμα κυρίως για την προοπτική αυτής και τα αποτελέσματα της εκβιομηχάνισης στην εξέλιξη όλης της οικονομίας.

Στα επόμενα κεφάλαια συνεπώς θα περιγράψουμε την εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανίας και θα παρουσιάσουμε μετέπειτα τα όποια επιστημονικά συμπεράσματα. Θα ήταν παράλειψη όμως να μην αναφερθούμε στην πρόοδο των διαφόρων κλάδων καθώς η εξέταση αυτών στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα θα μας δείξουν και τα αποτελέσματα της πρώτης εκβιομηχάνισης που έγινε τα μέσα του 19ου αιώνα. Η ανάλυση που γίνεται είναι υπό το πρίσμα τόσο της ιστορικής σημασίας όσο και της οικονομικής-κοινωνικής. Εξετάζετε παράλληλα η κοινωνική μεταρρύθμιση που εγκαινίασε αυτή μέσα από την «επανάσταση» στο Γουδί. Παράλληλα αναλύονται διάφορα ζητήματα που έχουν σχέση με την οικονομική-βιομηχανική ανάπτυξη της περιόδου όπως η κατάσταση των πρώτων υλών, το ζήτημα της ναυτιλίας και η βιομηχανική πολιτική που ακολουθήθηκε. Για την

ανάπτυξη του θέματος μελετήθηκαν οικονομικά στοιχεία της περιόδου όπως και διαφορετικές απόψεις σχετικά με αυτά. Στη βάση αυτή ακολουθήθηκε μία μελέτη η οποία εξέτασε πολλούς διαφορετικούς ιστορικούς. Στο τέλος ακολουθεί μια κριτική σε διάφορους ιστορικούς γύρω από αυτά τα ζητήματα και θα δοθούν τα κατάλληλα συμπεράσματα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η βιομηχανία και η μελέτη αυτής είναι ένα σύνθετο κοινωνικό-οικονομικό ζήτημα καθώς αναπτύσσεται στο πλαίσιο μια κοινωνίας που τη μετασχηματίζει εν τέλη χρόνο με το χρόνο. Συνεπώς η μελέτη αυτής καθώς και η εξαγωγή συμπερασμάτων χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής. Βασικό χαρακτηριστικό της οικονομίας στις αρχές του 20ού αιώνα στην Ελλάδα είναι η αντιστροφή των τάσεων. Η ελληνική οικονομία μπόρεσε και αναπτύχθηκε τον 19ο αιώνα με βασικό «όχημα» την αγροτική οικονομία και το εμπόριο που διαμεσολαβούσε στην μεταφορά και ανταλλαγή των προϊόντων της, κάτι που θα δούμε μετέπειτα μετασχηματίζεται δίνοντας μεγάλο χώρο στη βιομηχανία. Η εποχή αυτή όπως και για όλο τον 19ο αιώνα έχουμε μεγάλο έλλειμμα πηγών καθώς δεν υπάρχουν στατιστικές μελέτες παρά μόνο οικονομικές εκδόσεις της εποχής, εφημερίδες και μεμονωμένες μελέτες διανοούμενων της εποχής εκείνης. Τα πρώτα επίσημα στοιχεία έρχονται στις αρχές του 20ού αιώνα από το υπουργείο οικονομικών. Η μελέτη της βιομηχανίας στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου και αρχές του 20ού αιώνα είναι ιδιαίτερα υποτιμημένο σαν γεγονός. Μια σειρά προσεγγίσεων δίνει μία εικόνα στην ιστορική και οικονομική μας συνείδηση ότι ουδέποτε η Ελλάδα πέρασε από την αγροτική οικονομία στη βιομηχανική όπως και πολλές άλλες απόψεις που θα αναλυθούν επαρκώς μετέπειτα. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι υπάρχει μία προϊστορία στο θέμα που μελετάμε καθώς οι αρχές της βιομηχανίας δεν ήταν με την εμφάνιση μεγάλων βιομηχανιών αλλά σπέρματά της συναντάμε ήδη πιο παλιά σε αστικούς πυρήνες διάχυτα στον τότε Ελλαδικό χώρο με έναν ειδικό τρόπο μέσα από την εξάπλωση της αγροτικής οικονομίας στα σπίτια. Αυτό θα ονομαστεί χειροτεχνία και θα αναλυθεί παρακάτω. Φυσικά δεν πρέπει να υποτιμούνται τέτοιες περιπτώσεις καθώς παρόμοιες αποτέλεσαν τους πυρήνες βιομηχανικής ανάπτυξης και στην δυτική Ευρώπη.

Όπως και στα άλλα ανεπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη έτσι και στην Ελλάδα ο βιομηχανικός καπιταλισμός εδραιώνεται ταυτόχρονα με την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος. Ο 19ος αιώνας είναι η εποχή ανάπτυξης αυτού του βιομηχανικού συστήματος το οποίο εμφανίζει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Καταρχάς η εξαγωγή *απόλυτης υπεραξίας* με την επιμήκυνση της εργάσιμης μέρας ενώ στην

εποχή που συνδέεται με την ενδυνάμωση των εργατικών ενώσεων παρατηρείται η επικράτηση της εξαγωγής σχετικής υπεραξίας.

Βασική μορφή κρατικής παρέμβασης είναι το φιλελεύθερο κράτος που στην Ελλάδα παίρνει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενώ η ηγεμονική μερίδα του κεφαλαίου είναι η βιομηχανική. Είναι σαφές ότι θα χρειαστεί μία συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας των ηγεμονικών κρατών για να μπορέσουμε να καταλάβουμε το γενικότερο ιστορικό-πολιτικό-οικονομικό πλαίσιο στο οποίο θα στηριχθούμε στην ανάλυσή μας μετέπειτα. Πάντως τα χαρακτηριστικά που περιγράψαμε οριοθετούν και σε κάποιο βαθμό τις πρώτες μορφές εμφάνισης του εργατικού κινήματος. Η συγκρότηση της φιγούρας του βιομηχανικού εργάτη είναι το πρώτο βασικό αποτέλεσμα της διευρυμένης αναπαραγωγής των βιομηχανικών καπιταλιστικών σχέσεων. Η βίαιη προλεταριοποίηση που οδηγεί στην αναγκαστική πώληση της εργατικής δύναμης στους κεφαλαιοκράτες συμπυκνώνει και αντίστοιχες πολιτικές και ιδεολογικές πρακτικές. Οι πρώτοι εργατικοί αγώνες είχαν χαρακτήρα οικονομικών διεκδικήσεων αλλά στην πλειοψηφία των περιπτώσεων πολιτικοποιούνταν βίαια όπως θα δούμε και παρακάτω. Τονίζω ότι κάνω μία βασική μεθοδολογική παραδοχή: Ότι η ιστορία του καπιταλισμού στην Ελλάδα όπως και γενικότερα τη εξετάζω υπό το πρίσμα της εξέλιξης του συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ αστικής τάξης/εργατικής τάξης καθώς και του σύνθετου τρόπου που αυτή διαρθρώνεται στα επίπεδα του κοινωνικού σχηματισμού.

Η αρχή του βιομηχανικού καπιταλισμού στην Ελλάδα χρονολογείται σχεδόν από την δημιουργία του ελληνικού κράτους αν και η ανοδική του πορεία είναι κυρίως μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Στο σύνολο της λοιπόν της εξεταζόμενης περιόδου, οι εξελίξεις στην ελληνική οικονομία διαγράφουν δύο ευδιάκριτους κύκλους, οι οποίοι λίγο πολύ συμβαδίζουν με τους κυματισμούς της διεθνούς οικονομίας. Ο πρώτος κύκλος, καλύπτει την περίοδο από το 1875 έως το 1898 και είναι κύκλος διαταραχών, αστάθειας και διαδοχικών κρίσεων. Εγκαινιάζεται με την εμπορική κρίση, απόηχο της διεθνούς ύφεσης, που εκδηλώθηκε στα 1874-1875 και εξελίχτηκε σε διακοπή των ανταλλαγών στην ανατολική Μεσόγειο λόγω του ρωσο-τουρκικού πολέμου. Η επακόλουθη ύφεση, διακόπτεται από τη σύντομη έξαρση των ετών 1880-1882 και βαθαίνει με την πολύπλευρη κρίση του 1884-1885. Η περίοδος αυτή ολοκληρώνεται με τη δημοσιονομική κρίση του 1893 και την ταυτόχρονη κατάρρευση του σταφιδεμπορίου, ενώ οι απόηχοι της ύφεσης φθάνουν ως τον

πόλεμο του 1897. Στην περίοδο αυτή, δεσπόζει η φυσιογνωμία του Χαρίλαου Τρικούπη και η δράση του για την εδραίωση του πολιτικού συστήματος, τον εκσυγχρονισμό του κράτους, τη δημιουργία της συγκοινωνιακής υποδομής και τον εξωτερικό δανεισμό, εκβιάζοντας κατά κάποιο τρόπο την ανάπτυξη της χώρας, με μια πρωτοφανή, για τα ως τότε δεδομένα, ανάμειξη του κράτους στην οικονομία, το οποίο όμως, φαίνεται ότι δεν ακολουθούσε τις αλλαγές στον οικονομικό περίγυρο με τους επιθυμητούς ρυθμούς.

Στην επόμενη περίοδο που εξετάζουμε κυρίως στις αρχές του 20ού αιώνα στην Ελλάδα μέχρι το 1909 και από εκεί μέχρι το 1922 ο ελληνικός καπιταλισμός βρίσκεται σε μια ανοδική φάση. Μάλιστα η ανοδική του τόσο στην οικονομία-βιομηχανία όσο και στην εδαφική εξάπλωση είναι τέτοια που εκφράζεται στο ιδεολογικό επίπεδο με τη «αναζωπύρωση» της «Μεγάλης Ιδέας» και τις θεωρίες του τύπου είμαστε ένα βήμα πριν την «Πόλη», «πάλι με χρόνια με καιρούς δικά μας θα είναι». Η τουρκική ανταποικιοκρατική πάλη, χρησιμοποιώντας στοιχεία ιδεολογίας που παρέπεμπαν στην ακμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας και σε ένα νέο αστικό εθνικισμό, που εγκαλούσε τα αμυντικά αντανακλαστικά απόκρουσης του ελληνικού και ξένου ιμπεριαλισμού εμπλουτίζοντάς τον με δόσεις λαϊκισμού, συσπείρωσε το λαϊκό στοιχείο. Η ανθελληνική έξαρση ήταν η φυσική απόληξη των ιμπεριαλιστικών στοχεύσεων του ελληνικού καπιταλισμού, που έκανε την πρώτη του απόπειρα μίμησης των αποικιοκρατικών κινήσεων των κρατών της Δύσης. Η προνομιακή θέση του ελληνικού εμπορικού κεφαλαίου στα μεγάλα αστικά κέντρα της Πόλης και της Σμύρνης αποτελούν αιτίες ενδυνάμωσης της τούρκικης εθνικιστικής ιδεολογίας, μέσα από τη διαδικασία ανάσυρσης ενός μίσους που πολλές φορές ταυτίστηκε με το ταξικό μίσος που εκδηλώνουν οι λαϊκές μάζες. Παρακάτω θα εξεταστούν λεπτομερώς όλα αυτά τα ζητήματα θα γίνουν κριτικές σε απόψεις άλλων ιστορικών και θα εξαχθούν συμπεράσματα. Μετά το 1922, αν και δε θα εξεταστεί παρακάτω παρά μόνο συμπερασματικά, ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός βαίνει σε μια ακόμα περίοδο ανάπτυξης του βιομηχανικού καπιταλισμού λόγω της εισροής των προσφύγων.

Το ελληνικό μειονοτικό στοιχείο, μετά το 1923 και τη βίαιη εκδίωξη του ελληνισμού της Σμύρνης, περιορίστηκε στο πολυπληθές ελληνικό στοιχείο της Πόλης, του οποίου η μετακίνηση απετράπη από τη συνθήκη της Λωζάννης. Όμως η συντριπτική κυριαρχία του ελληνικού κεφαλαίου στην Πόλη που εκφραζόταν στην

κατοχή πάνω από το ήμισυ των εκεί επενδεδυμένων κεφαλαίων, εξακολουθούσε να θυμίζει την ξένη κατοχή και πολύ περισσότερο συνέχιζε να αποτελεί εμπόδιο στη δημιουργία και την ανάπτυξη μιας ισχυρής αστικής τάξης. Η απόφαση παραμονής του δε στηρίχτηκε παρά στις πιέσεις του δυτικού παράγοντα, για τον οποίο το ελληνικό κεφάλαιο αποτελούσε τον κύριο μεσάζοντα και εγγυητή των οικονομικών του συμφερόντων. Την εποχή εκείνη το ιδεολογικό φορτίο του ανθελληνισμού όχι μόνο δεν μετριάζεται εξαιτίας της «κάθαρσης» του τουρκικού εδαφικού χώρου από το μεγαλύτερο μέρος των ελληνικών πληθυσμών, αλλά αναζωπυρώνεται εξαιτίας της εξακολούθησης της ελληνικής παντοδυναμίας στην Πόλη. Μια σειρά διοικητικών μέτρων που πλήττουν την ευρωστία του ελληνικού στοιχείου και υποθηκεύουν τις ελληνικές ελπίδες για ισονομία και ισοπολιτεία συνοδεύονται από ένα υφέρπον εθνικό και κοινωνικό μίσος.

A. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1900-1922

Σίγουρα η περίοδος που θα αναλύσω παρακάτω αποτελεί μία από τις πυκνότερες στη νεοελληνική ιστορία από την άποψη φυσικά κυρίως της πολιτικής και κοινωνικής φύσεως. Είναι νομίζω σημαντικό να παρατεθούν τα σημαντικότερα γεγονότα της περιόδου που μελετάμε και παράλληλα μετά σε ξεχωριστή ενότητα να προσπαθήσουμε να μελετήσουμε σε πιο βάθος τις στρατηγικές εκείνες που έπαιξαν τον καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των γεγονότων όσο και τα αποτελέσματα που αυτές είχαν σε αυτά. Την περίοδο αυτή λοιπόν η Ελλάδα τριπλασίασε την εθνική της επικράτεια για να υποχρεωθεί μετά τη Μικρασιατική καταστροφή να περιοριστεί σε μια επικράτεια διπλάσια αυτής του 1912. Σε γενικές γραμμές όμως η επικράτεια μεγάλωσε. Ο ελληνικός καπιταλισμός με αυτόν τον τρόπο επιτάχυνε σε μεγάλο βαθμό την εκβιομηχάνιση που συντελούνταν ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα. Παράλληλα οι πολιτικές και κοινωνικές ανακατατάξεις της περιόδου αυτής εγκαινιάζουν τη λεγόμενη «ανορθωτική» κίνηση δηλαδή μία περίοδο οικονομικών και πολιτικών εξελίξεων όπου μπαίνουν οι βάσεις του κράτους δικαίου. Σημείο εκκίνησης αυτής της διαδικασίας είναι η επανάσταση στο Γουδί (1909) η οποία πυροδοτήθηκε από την όξυνση του «εθνικού ζητήματος» Σε μια συγκυρία δηλαδή ανοιχτής εθνικής κρίσης για την Ελλάδα αναδεικνύεται ο στρατός ως τρίτος πόλος δίπλα στα πολιτικά κόμματα και το θρόνο. Το στρατιωτικό κίνημα το οποίο ξέσπασε από αυτή την κατάσταση δυνάμωσε από τις άθλιες συνθήκες που ζούσε ο λαός εκείνη την περίοδο αποτέλεσμα του οποίου ήταν οι εμπορικές και επαγγελματικές ενώσεις να βάλουν δικά τους αιτήματα πολύ περισσότερο ριζοσπαστικά από εκείνα των στρατιωτικών όπως η μεταρρύθμιση της φορολογίας, η προστασία της παραγωγής, η αναδιοργάνωση της δημόσιας διοίκησης, η ποινικοποίηση της τοκογλυφίας όπως να άλλες ρυθμίσεις που σκοπό έχουν να βελτιώσουν τους όρους ζωής της εργατικής τάξης και των αυτοαπασχολούμενων κάτι που θα το αναλύσω μετά σε μεγαλύτερο βαθμό.

Θεωρώ αξιοσημείωτο για την μελέτη της κατάστασης εκείνη την περίοδο να αναφέρω ότι υπάρχει μία διαρκής πάλη για καλύτερες συνθήκες διαβίωσης θέλοντας να καταλήξω στο καθοριστικό παράγοντα της πάλης των τάξεων και το ρόλο της στην κοινωνική εξέλιξη. Παράλληλα θα προσπαθήσω μέσα από μια περιληπτική περιγραφή των εργατικών αγώνων να δείξω το ρόλο που έπαιξε η παρέμβαση των λαϊκών μαζών και πόσο σημαντική ήταν εν τέλει για το αστικό καθεστώς η ενσωμάτωση της. Θα δείξουμε παρακάτω σε άλλη ενότητα το χαρακτήρα του κινήματος του Γουδί την κοινωνική του σημασία και τις οικονομικές επιπτώσεις αυτού.

Προτού συνεχίσουμε θα παραθέσω μία σημείωση για τις κοινωνικές τάξεις. *Καταρχάς οι τάξεις δεν υπάρχουν έξω από την πάλη των τάξεων, δεν εμφανίζονται ως ομάδες σε κάποιο επίπεδο, για να έρθουν σε σύγκρουση αργότερα σε κάποιο άλλο (δεν υπάρχει δομική ή χρονική προτεραιότητα των τάξεων έναντι της πάλης των τάξεων). Η διευρυμένη αναπαραγωγή τους, θεμελιώνεται στην διευρυμένη αναπαραγωγή του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας που απ' την αρχή εμπεριέχει το στοιχείο της σύγκρουσης λόγω των διαφορετικών, άνισων, ανταγωνιστικών, λειτουργιών των παραγόντων της παραγωγής που αυτός ο καταμερισμός συνεπάγεται. Έτσι και στην Ελλάδα η ταξική πάλη εκείνη την περίοδο παίζει καθοριστικό ρόλο σε αντίθεση με το τι ισχυρίζεται τόσο η επίσημη αριστερή όσο και αστική ιστοριογραφία.*

Όλη η περίοδος που μελετάω στην αρχή χαρακτηρίζεται από οξυμένη ταξική πάλη η οποία όμως δεν καταφέρνει να επάγει αποτελέσματα στο κράτος πάρα μόνο ως αντανάκλαση στο πλαίσιο της συνολικότερης πάλης. Ιδιαίτερα στην αρχή η ελληνική εργατική τάξη βάζει στις διεκδικήσεις της κυρίως οικονομικά αιτήματα. Οι πολιτικές της διεκδικήσεις έρχονται με την ίδρυση σωματείων και εργατικών ενώσεων. Με λίγα λόγια και θα το αναλύσω πιο κάτω η εργατική τάξη, και η αριστερά πρωτοπόρος δύναμη αυτής, αφήνουν μια περίοδο έντονων ταξικών συγκρούσεων και κοινωνικών αλλαγών στην ηγεμονία άλλων και δεν παίζουν τον ιστορικό ρόλο που καλούνται να παίξουν για εκείνη την περίοδο παρά μόνο αποσπασματικά. Αυτή η κριτική εδώ θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κριτική «εκ του ασφαλούς» χωρίς να θέλω να επεκταθώ σε βαθύτερη πολιτική ανάλυση είναι ζήτημα που δεν απασχολεί την παρούσα διπλωματική εργασία.

Συνοπτικά θα αναφέρω τους σημαντικότερους εργατικούς αγώνες η ανάλυση των οποίων θα γίνει όμως σε άλλη ενότητα: Το 1900 γίνονται μεγάλες

κινητοποιήσεις αγροτών στη Θεσσαλία ενώ το 1903 δημιουργείται ένταση και αναβρασμός στη Πελοπόννησο με αφορμή τα σταφιδικά. Το 1905 γίνεται μεγάλη απεργία ταχυδρομικών ενώ το 1906 μεγάλη απεργία των μεταλλωρύχων του Λαυρίου. Το 1908 ιδρύεται από τον Πλάτωνα Δρακούλη ο «Σύνδεσμος των εργατικών τάξεων της Ελλάδος» η πρώτη συνδικαλιστική ένωση ενώ παράλληλα εκείνη την χρονιά ιδρύεται το Εργατικό Κέντρο Βόλου. Συνεπώς όλη την προγενέστερη περίοδο υπάρχουν ξεσπάσματα της εργατικής τάξης τα οποία φυσικά δεν είναι ικανά από μόνα τους να κεντριοποιήσουν μεγαλύτερα μέτωπα της περιόδου αλλά παίζουν ιδιαίτερο ρόλο καθώς αποτελούν τις πρώτες μορφές οργάνωσης της εργατικής τάξης η οποία μοιάζει ανήμπορη να εκφραστεί από το πολιτικό σύστημα της περιόδου και τα διλήμματα που μπαίνουν από αυτό

1. Το γλωσσικό ζήτημα αντανάκλαση της πολιτικής διαμάχης στο ιδεολογικό επίπεδο

Τώρα πιστεύω μπορούμε να αναλύσουμε πιο εύκολα τις δεκαετίες από 1900 μέχρι 1910 και 1910 μέχρι 1920 στην Ελλάδα και αυτό γιατί κάναμε μία συνοπτική παρουσίαση και ανάλυση των γεγονότων, ώστε ο αναγνώστης να μπορέσει να καταλάβει τι ακριβώς θα πούμε παρακάτω. Παρακάτω θα κάνουμε μία μεγαλύτερη ανασκόπηση και μελέτη της ελληνικής βιομηχανίας η οποία θα ξεκινήσει από τα μέσα του 19ου αιώνα και θα καταλήξει στις αρχές του 20ού αιώνα. Βασικό στοιχείο το οποίο θα προσπαθήσω να αποδείξω παρακάτω αν και δεν είναι το αντικείμενο της εργασίας μου, είναι ότι για μένα η εξέλιξη ενός κοινωνικού σχηματισμού, συνεπώς ως αποτέλεσμα της και η ιστορία του, καθορίζεται από την πάλη των τάξεων. Αυτό θα προσπαθήσω να το στοιχειοθετήσω παρακάτω όσο δύσκολο και να είναι. Θα προσπαθήσω δηλαδή να δείξω πως η πάλη των τάξεων (όχι κατ' ανάγκην πάντα ως αντίθεση εργατικής-αστικής τάξης, κάτι το οποίο ισχύει και για την ελληνική περίπτωση) έχει καθοριστική σημασία για την εξέλιξη και έκβαση των γεγονότων. Επίσης θα παραθέσω πληθώρα απόψεων έτσι ώστε ο αναγνώστης να μπορέσει να βγάλει συμπεράσματα για αυτές τις δύο δεκαετίες οι οποίες στην τελική κρίνονται μεγάλης σημασίας για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.

Μέσα σε αυτή την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα συντελέστηκαν μεγάλες πολιτικοοικονομικές μεταβολές οι οποίες καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την μετέπειτα εξέλιξη των γεγονότων. Οι μεταβολές αυτές συνδέθηκαν και καθορίστηκαν από «μικρά» σε πολιτική σημασία γεγονότα τα οποία όμως η ανάλυση και η περιγραφή τους θεωρώ ότι είναι σημαντική για την κατανόηση του πολιτικού κλίματος που επικρατούσε εκείνη την περίοδο. Το γλωσσικό, το αγροτικό, το μακεδονικό όπως και άλλα δευτερεύοντα γεγονότα μαρτυρούν την αστάθεια που υπήρχε εκείνη την περίοδο και συνεπώς την επιτακτική ανάγκη αυτή η αστάθεια να μετασχηματισθεί σε σταθερότητα προκειμένου ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός να εκμεταλλευτεί τους θετικούς δείκτες ανάπτυξης της οικονομίας και να επεκταθεί παράλληλα μέσα από αυτή του τη δυνατότητα σε άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς. Συνεπώς θα αναφέρουμε και θα αναλύσουμε παρακάτω βασικά ζητήματα για την κατανόηση της δεκαετίας καλύτερα.

Τα γεγονότα αυτά μαρτυρούν σε μεγάλο βαθμό ότι πέρα από την οικονομική πάλη συντελείται και ιδεολογική πάλη. Το νεοσύστατο ελληνικό κράτος με τα προβλήματα που αντιμετωπίζει προσπαθεί παράλληλα να διαμορφώσει την κατάλληλη ιδεολογική βάση για τη μετάβαση από τη στασιμότητα στην εντατικότερη εκμετάλλευση, η οποία δεν θα αφορά μόνο την αναδιοργάνωση της ελληνικής οικονομίας αλλά και αυτή του εργατικού πληθυσμού τόσο του ντόπιου πληθυσμού όσο και αυτού που θα ενσωματωθεί αργότερα. Παράλληλα η ιδεολογική αυτή μάχη προετοιμάζεται για να καταλήξει στην επαναφορά της «Μεγάλης Ιδέας» η οποία θα αποτελέσει εκείνη την εποχή πεδίο αντιπαραθέσεων με συνέπειες όχι μόνο στο ιδεολογικό αλλά στο κοινωνικό, πολιτικό αλλά και γεωγραφικό πεδίο αντίστοιχα. Αυτό θα οδηγήσει όπως θα δούμε παρακάτω την ελληνική αστική τάξη σε αντίθεση με τις υπόλοιπες Ευρωπαϊκές χώρες να οργανώσει επαναστατικά κινήματα και εσωτερικό πόλεμο, να παραβιάσει το σύνταγμα, να δημιουργήσει ξεχωριστή εξουσία με στρατό πράγμα το οποίο στην υπόλοιπη Ευρώπη οδήγησε στην ένωση των αστικών πολιτικών κομμάτων και όχι στο διαχωρισμό τους. Καταλαβαίνουμε συνεπώς ότι στην Ελλάδα σε αντίθεση με τις υπόλοιπες χώρες η ένταξη στον 1^ο Παγκόσμιο Πόλεμο, οι αλλαγές στην οικονομία και οι μεταρρυθμίσεις που πήγε να περάσει η αστική τάξη όξυναν τις αντιθέσεις στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Σταθμός στη δεκαετία που εξετάζουμε θεωρώ ήταν η μάχη γύρω από το γλωσσικό ζήτημα. Η Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου αναφέρει χαρακτηριστικά σχετικά με τις ρίζες του γλωσσικού ζητήματος, ήδη την περίοδο ίδρυσης του ελληνικού κράτους:

«Επίμονη ζήτηση μιας ενιαίας γλώσσας συνιστούσε την περίοδο αυτή ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της κοινωνικής ανησυχίας αλλά και της πνευματικής δραστηριότητας των τελευταίων δεκαετιών πριν από την ελληνική επανάσταση». (Βάλε βιβλιογραφική αναφορά με αριθμό σελίδας. Επίσης, πρόσθεσε το βιβλίου της Πατρικίου στη βιβλιογραφία)

Η αναγνώριση της εθνικής γλώσσας αποτέλεσε για την ελληνική αστική τάξη κατ' εξοχήν ομογενοποιημένο στοιχείο του εθνικού συνόλου συνεπώς υπήρξε αντικείμενο μεγάλης τριβής αλλά και διαπάλης στους χρόνους εκείνους. Η γλώσσα που για το μεγαλύτερο κομμάτι της αστικής τάξης έπρεπε να υπερισχύσει εκείνη την

περίοδο ήταν η καθαρεύουσα γιατί αυτή αποτελούσε στοιχείο ενοποίησης του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και συνεπώς νομιμοποιητικό παράγοντα εθνικιστικής αυτοσυγκρότησης κάτι που πολύ ήθελε ο ελληνικός καπιταλισμός να πετύχει. Το συγκεκριμένο ήταν πάγιο ζήτημα για την ελληνική αστική τάξη δηλαδή το πως θα κατάφερνε να δείξει στους σύγχρονους Έλληνες ότι αποτελούν συνέχεια των αρχαίων και έτσι να νομιμοποιήσει πιο εύκολα μια σειρά ιμπεριαλιστικών επεκτατικών σχεδίων που είχε στα σχέδιά της για ένα επόμενο χρονικό διάστημα.

Το διάστημα όμως αυτό κατά τη διάρκεια αυτής της σύγκρουσης λαμβάνει χώρα η θεωρητική θεμελίωση του μαρξισμού στο χώρο των ελληνικών ιδεών. Χαρακτηριστικό είναι το ρήγμα που δημιουργήθηκε ανάμεσα στους δημοτικιστές. Για να καταλάβουμε καλύτερα στο γλωσσικό ζήτημα εκείνη την περίοδο η σύγκρουση αποκρυσταλλωνόταν στη διαμάχη μεταξύ δημοτικιστών και υποστηρικτών της καθαρεύουσας καθένas από τους οποίους υποστήριζε τη δημοτική και την καθαρεύουσα αντίστοιχα. Το ρήγμα που δημιουργήθηκε μεταξύ των δημοτικιστών αφορούσε το πως ερμήνευαν ο καθένas από τη μεριά του το γλωσσικό ζήτημα δηλαδή για τους δημοτικιστές εθνικιστές η δημοτική γλώσσα θα αντιμετωπιστεί ως απόδειξη της εθνικής συνέχειας ενώ από τους μαρξιστές ως όπλο της εργατικής τάξης. Ο δημοτικισμός συνεπώς γίνεται αντικείμενο διεκδίκησης και από αυτούς που τονίζουν την κοινωνική του σημασία και από αυτούς που δίνουν έμφαση στον εθνικό ρόλο.

Χαρακτηριστικά ο Σκληρός αναφέρει στο βιβλίο του «Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού» ότι «τα επαναστατικά στοιχεία της περιόδου εκείνης άρχισαν την κριτική τους στο ζήτημα της γλώσσας σαν πιο χτυπητό και εύκολο για αυτούς» ενώ αναγνωρίζει ότι «Η αιτία της ανώμαλης αυτής κατάστασης της κοινωνίας μας δεν πρέπει να αποδοθεί αποκλειστικά στο δασκαλισμό και στην καθαρεύουσα γλώσσα αλλά σε βαθύτερους κοινωνικούς λόγους». Επίσης αναφέρει πως «οι δημοτικιστές αποτελούν την πρώτη συστηματική αστική πνευματική επαναστατική κίνηση της ελληνικής κοινωνίας». Σελ.163 Σκληρός Γ (2000), *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*, εκδόσεις μάτι β' έκδοση. Οι δημοτικιστές αν και εσωτερικά ήταν διαφοροποιημένοι αποτελούσαν ένα κοινωνικό σύνολο το οποίο ενεργούσε εξωτερικά από τους κρατικούς θεσμούς. Οι οπαδοί της καθαρεύουσας από την άλλη αποτελούσαν ένα σύνολο σε πλήρη σύνδεση με τους κρατικούς θεσμούς ενώ υποστηρίχθηκε πλήρως από προσδιορισμένους φορείς της εξουσίας

όπως η Εκκλησία, η κυβέρνηση και το πανεπιστήμιο, το οποίο εκείνη την εποχή χρειάζεται όχι μόνον να ενσωματώνει τις παραπάνω σχέσεις εξουσίας που θα προέκυπταν στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό στην εσωτερική του δομή, αλλά και να τις αναπαράγει κοινωνικά και πολιτικά

2. Πολιτικές συγκρούσεις και κοινωνικές επιπτώσεις

Για να επανέλθουμε στην προηγούμενη ανάλυσή μας το στρατιωτικό κίνημα συμπίπτει χρονικά με μεγάλες κινητοποιήσεις (όπως πχ των αγροτών της Θεσσαλίας ή των καπνεργατών του Βόλου). Συνεπώς βρέθηκε στο επίκεντρο μιας μαζικής πολιτικής κίνησης της οποίας θέλησε να καθοδηγήσει αλλά δεν ήταν σε θέση να το κάνει. Οι στρατιωτικοί στην προσπάθειά τους να καταλήξουν κάπου καθώς έβλεπαν ότι όλη η κατάσταση οδηγείται σε αδιέξοδο ανέθεσαν τότε την ηγεσία του συνδέσμου στον Ελευθέριο Βενιζέλο κίνηση καθοριστική για την μετέπειτα εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού καθώς την χρονιά 1910 ο Βενιζέλος ιδρύει το Κόμμα των Φιλελευθέρων και κερδίζει τις εκλογές. Παράλληλα το αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία είναι σε όξυνση ενώ ξεσπάει μεγάλη απεργία ναυτοθερμαστών και τσαγγαράδων. Η περίοδος συνεπώς που αναλύουμε βρίθκει από κινητοποιήσεις, συνεπώς η μετέπειτα πολιτική του Βενιζέλου είναι και αυτή που σε ένα βαθμό θα καθορίσει την έκβασή τους. Το στρατιωτικό κίνημα συνεπώς και οι αιτίες που το προκάλεσαν υπήρξε η αφορμή για μία πρωτοφανή αναδιάρθρωση στην ελληνική πολιτική και κοινωνική ζωή, ενώ η ανορθωτική κίνηση Βενιζέλου λαμβάνει χώρα σε μία περίοδο έντονων ταξικών αγώνων κι έτσι οι πολιτικές ανακατατάξεις συνδέονται με μία διαδικασία ριζικού μετασχηματισμού των πολιτικών και κοινωνικών συσχετισμών δύναμης διαδικασία που αποκρυσταλλώνεται στις υλικές υποχωρήσεις της άρχουσας τάξης, δηλαδή στην αναδιοργάνωση των κρατικών λειτουργιών και μηχανισμών προς όφελος της εργατικής τάξης.

Είναι λοιπόν σαφές και αποδεκτό από πολλούς ιστορικούς ότι η περίοδος του Βενιζέλου εγκαινιάζει την κοινωνική μεταρρύθμιση και την οικοδόμηση του κράτους δικαίου στην Ελλάδα. Η διαφωνία ανάμεσα στους ιστορικούς έγκειται στην ερμηνεία σχετικά με την κοινωνική σημασία και το περιεχόμενο αυτού τους κράτους δικαίου. Δηλαδή αποδίδεται σε διαφορετικούς λόγους η έναρξη αυτής της κίνησης, σε λόγους που δε λαμβάνουν υπόψη το καθοριστικό στοιχείο της διαπάλης των κοινωνικών τάξεων. Το Σύνταγμα του 1911 που ψηφίζεται μετά τη νίκη του Βενιζέλου, συνεχίζει τη φιλελεύθερη παράδοση του Συντάγματος του 1864 ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι μπορεί να υπάρξει αναστολή προσωπικών, κοινωνικών και πολιτικών ελευθεριών σε κατάσταση πολέμου. Επίσης κατοχυρώνεται το δικαίωμα

του κράτους στο να πραγματοποιεί απαλλοτριώσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας προς όφελος του κοινωνικού συνόλου, πράγμα το οποίο ανοίγει το δρόμο για την αγροτική μεταρρύθμιση, και σχετίζεται άμεσα με τους αγώνες των αγροτών στη Θεσσαλία.

Πληθώρα κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών συντελούνται εκείνη την περίοδο. Το 1909 νομοθετείται η υποχρεωτική αργία της Κυριακής, το 1910 νομιμοποιούνται τα εργατικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά. Το 1914 γενικεύεται η υποχρεωτική ασφάλιση των εργαζομένων έναντι ατυχήματος, το 1912 απαγορεύεται η εργασία των παιδιών κάτω των 12 χρονών και των γυναικών σε κατάσταση εγκυμοσύνης, ενώ με τον ίδιο νόμο το ανώτατο όριο εργάσιμων ωρών ορίζεται στις 10 ώρες.

Η ιδιοφυΐα του Βενιζέλου από την πλευρά του αστικού καθεστώτος έγκειται στο γεγονός ότι μπόρεσε και κατάφερε κατά ένα βαθμό να προλάβει την αποσταθεροποίηση που θα συνέβαινε εκείνη την περίοδο αν οι λαϊκές μάζες κατάφεραν και έπαιζαν πιο ουσιαστικό ρόλο. Χαρακτηριστικό στο βιβλίο του Γιάννη Μηλιού (2000: 382) είναι η αναφορά του Βενιζέλου ότι *η δύναμη του αστικού καθεστώτος έγκειται στο γεγονός ότι βλέπει τον κίνδυνο που έρχεται από τα κάτω και για να τον προλάβει ικανοποιεί τις απαιτήσεις των λαϊκών μαζών.*

«Εις πάσαν περίπτωση θα είμαι το ασφαλέστερον έρεισμα της τάξεως και του κοινωνικού καθεστώτος. Αλλά δεν θέλω το καθεστώς τούτο ακινητούν. Δεν το θέλω υπό την παλαιάν αυτού διαρρύθμισιν, όπως σωρευθεί αιφνιδίως εις ερείπια, αλλά (...) ακολουθούν την πρόοδον».

Οι απαιτήσεις αυτές δεν ικανοποιούνται εξολοκλήρου αλλά παραμένουν ηγεμονευόμενες από τις γενικότερες βλέψεις του Βενιζέλου, κυρίως αναφορικά με την επεκτατική στρατηγική που σχεδίαζε. Συνεπώς ο Βενιζέλος δεν προχωρά σε ριζοσπαστικά μέτρα αλλά σε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις οι οποίες είχαν γίνει και στην Ευρώπη πάλι κάτω από την πίεση των μαζών σε κάθε χώρα διαφορετικά. Δηλαδή ο Βενιζέλος δεν προχωρά στη θέσπιση του κράτους δικαίου δια την καλήν καρδίαν, αλλά υπό την πίεση του λαϊκού κινήματος, που ακριβώς για να μη γίνει πιο επικίνδυνο μέσα στη γενικότερη αποσταθεροποίηση που βίωνε η Ελλάδα γύρω και από άλλα ζητήματα που ανάφερα παραπάνω, τον ωθεί σε μια σειρά μεταρρυθμίσεις.

Οι κοινωνικές προϋποθέσεις αυτού του μετασχηματισμού που ήθελε να κάνει ο Βενιζέλος δεν ήταν μόνο η οικονομική ανάπτυξη (η οποία ήταν αξιολημείωτη άσχετα αν πολλοί ιστορικοί την αμελούν, και θα αναφερθώ παρακάτω) αλλά κυρίως η αλλαγή του ταξικού συσχετισμού δύναμης πολιτικά, καθώς μέσα από τις κινητοποιήσεις ισχυροποιήθηκαν οι λαϊκές τάξεις. Άρα μετά την επανάσταση στο Γουδί και επειδή η Ελλάδα βρισκονταν σε μία κρίση τόσο σε σχέση με το «εθνικό ζήτημα» όσο και με τα εσωτερικά ζητήματα που αφορούσαν την είσοδο των μαζών στο προσκήνιο έπρεπε με κάποιο τρόπο να υπάρξει σταθεροποίηση τόσο κοινωνική όσο και πολιτική. Βασικός άξονας συνεπώς για το ξεπέρασμα της κρίσης αυτής αποτέλεσε η δημιουργία αυτής της κοινωνικής πολιτικής του Βενιζέλου και η παράλληλη θεσμοθέτηση του εργατικού συνδικαλισμού, δηλαδή η δυνατότητα του λαού να κατακτά θέσεις στο κράτος και να θεσμοποιεί κατακτήσεις μέσα στους κρατικούς μηχανισμούς. Εξετάζοντας το ζήτημα στο μακρό χρόνο, η εξέλιξη της περιόδου αποτελεί νίκη για το αστικό καθεστώς διότι κατάφερε να περάσει έναν μεγάλο «κάβο» χωρίς ιδιαίτερους κλυδωνισμούς, αλλά και γιατί μπόρεσε να διεξάγει με επιτυχία την επεκτατική προέλαση που σχεδίαζε τόσα χρόνια.

3. Πολιτικές εξελίξεις στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό

Είναι νομίζω σαφές ότι για να μπορέσω να αναλύσω την κατάσταση θα πρέπει να παραθέσω τα ιστορικά γεγονότα έτσι ώστε να μπορέσω να βγάλω σωστά συμπεράσματα. Η περίοδος που αναλύουμε χαρακτηρίζεται ακόμα και από αριστερούς διανοητές και ιστορικούς με πολύ διαφορετικό τρόπο όσον αφορά τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουμε. Άρα θα προσπαθήσω σε αυτό το κεφάλαιο να παραθέσω όσο πιο περιληπτικά γίνεται τα βασικά γεγονότα και την πολιτική, κοινωνική και οικονομική σημασία που είχαν αυτά για να καταλάβουμε καλύτερα τι γίνεται. Ταυτόχρονα πιστεύω ότι δεν αξίζει να σταθούμε σε λεπτομέρεια σε όλα τα σημεία αλλά να εξετάσουμε τις στρατηγικές τόσο των βενιζελικών όσο και των αντιβενιζελικών που μέσα από την ανάλυση της σύγκρουσής τους και των αποτελεσμάτων τους θα μπορούμε να βγάλουμε τα κατάλληλα συμπεράσματα και όχι τόσο μέσα από την παράθεση των γεγονότων ως τέτοιων.

Ένας από τους βασικούς στόχους της κυβέρνησης Βενιζέλου εκείνη την περίοδο ήταν η αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού η οποία συνέπεσε με μια σειρά κοινωνικών και πολιτικών μετασχηματισμών οι οποίοι λάμβαναν χώρα στην Τουρκία. Θα προσθέσω ότι ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος μέσα από το κίνημα στο Γουδί είχε αυτό το πράγμα ως στόχο για αυτό ανέθεσε στο Βενιζέλο την ηγεσία του. Κύριος άξονας των αλλαγών αυτών ήταν οι εξελίξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οι οποίες γίνονταν κάτω από την πίεση του κινήματος των Νεότουρκων όπου ο τούρκικος εθνικισμός προσπαθεί με μια « πρώιμη» πολιτική εθνικής ομογενοποίησης να εκκαθαρίσει τους μη μωαμεθανικούς πληθυσμούς αλλά και αυτούς οι οποίοι είχαν καταφέρει να συγκροτήσουν δικιά τους εθνική συνείδηση όπως οι Έλληνες και οι Αρμένιοι. Για τον τούρκικο εθνικισμό ήταν καίριο το γεγονός ότι είτε αυτοί οι πληθυσμοί θα ενσωματώνονταν σε όλα τα επίπεδα έτσι ώστε να αξιοποιούνταν κατά τη διάρκεια της δημιουργίας του ανερχόμενου εθνικού κράτους της Τουρκίας ενώ σε διαφορετική περίπτωση θα έπρεπε να εξοντωθούν.

Αυτό το αποτέλεσμα πηγάζει από το πως οι αστικές τάξεις και κατ' επέκταση η ανερχόμενη της Τουρκίας διαμορφώνουν μια μορφή εξουσίας σύμφωνα με το σχήμα εθνική ομογενοποίηση --> καπιταλιστική ανάπτυξη ενώ αξίζει να σημειώσουμε σε σχέση με αυτό ότι οι Εβραϊκοί, οι Ελληνικοί και οι Αρμένικοι πληθυσμοί είχαν στα χέρια τους όλες εκείνες τις οικονομικές λειτουργίες οι οποίες είχαν σχέση με τις

αναδυόμενες καπιταλιστικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Συνεπώς το κίνημα των νεότουρκων και ο ανερχόμενος τούρκικος εθνικισμός δίνει τη δυνατότητα να χτυπήσουν το ελληνικό και το αρμένικο εμπορικό κεφάλαιο έτσι ώστε να δυναμώσουν τις θέσεις των ανερχόμενων αστικών μωαμεθανικών στοιχείων. Ένα κομμάτι της τούρκικης αστικής τάξης είδε στο κίνημα αυτό τη γρήγορη εδραίωση αστικών σχέσεων στο εσωτερικό της Τουρκίας.

Ταυτόχρονα με αυτή τη διαδικασία άλλαζαν και οι διεθνείς συσχετισμοί δύναμης όπου η ενδυνάμωση της Γερμανίας θα φέρει πιο κοντά τη Ρωσία, Αγγλία και Γαλλία οι οποίες θα σχηματίσουν την Entente. Στα Βαλκάνια παράλληλα υπάρχει αναβρασμός και ξεκινούν κοινές διαδικασίες Σερβία, Ελλάδα, Βουλγαρία προκειμένου να ξεκινήσουν στρατιωτική δράση κατά κυρίως της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στο τέλος να μοιράσουν τα εδάφη μεταξύ τους. Κατά τον πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο η Τουρκία χάνει και Ελλάδα Βουλγαρία και Σερβία καλούνται να κάτσουν στο τραπέζι της διαπραγμάτευσης για να διαμοιράσουν τα νέα εδάφη. Αυτό δε θα γίνει βέβαια μέσα από διαπραγματεύσεις αλλά μετά από λίγο καιρό ξεσπάει ο Δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος, επίδικο του οποίου ήταν η λήξη της «διαπραγμάτευσης» σε αντιστοιχία με τη δύναμη των όπλων. Έτσι στην Ελλάδα περιέχονται η Κρήτη, τα νησιά του αιγαίου, η Ήπειρος εκτός από το βόρειο κομμάτι της, αλλά με τα Ιωάννινα, καθώς και η Νότια και κεντρική Μακεδονία με τη Θεσσαλονίκη. Στη Σερβία και στη Βουλγαρία διαμοιράζεται η Βόρεια Μακεδονία ενώ η δυτική Θράκη μέχρι τον Έβρο περιέχεται εξολοκλήρου στη Βουλγαρία.

Πολιτικά αυτό το οποίο γίνεται είναι η περαιτέρω σταθεροποίηση της κυβέρνησης Βενιζέλου ενώ η δημοτικότητα της καθώς και το κύρος του Βασιλιά βρίσκονται στο απόγειό τους. Παράλληλα ο Βενιζέλος καταφέρνει προς το παρόν να βγάλει την Ελλάδα από αυτή την εσωτερική κρίση που διέρχεται να κατανικήσει τον «εσωτερικό» εχθρό όχι με φυσικούς όρους αλλά κυρίως με πολιτικούς υπό την έννοια ότι το εργατικό κίνημα δεν κατάφερε να παίξει τον ρόλο που όφειλε. Έτσι ο Βενιζέλος ενώ παρουσιάζεται μέχρι και σήμερα ως ο πιο προοδευτικός πολιτικός εκείνη την περίοδο ξεχνιέται το γεγονός ότι το κράτος δικαίου και η κοινωνική μεταρρύθμιση την οποία ξεκίνησε ήταν μέτρα με τα οποία κατάφερε ώστε να μην υπάρξει αποσταθεροποίηση της Ελλάδας προς εργατική κατεύθυνση. Όμως η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου έφερε ξανά στο προσκήνιο υπόγειες αντιθέσεις

που υπήρχαν εκείνο το διάστημα και είχαν κουκουλωθεί μέσα από τις αλλεπάλληλες επιτυχίες της Ελλάδας και οδήγησαν εν τέλει στον «εθνικό διχασμό».

4. Ο Τουρκικός εθνικός σχηματισμός και ο ρόλος της αναδύομενης εθνικής του τάξης

Θεωρώ σκόπιμο να αναφέρω κάποια πράγματα για τον τουρκικό εθνικό σχηματισμό. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, της οποίας η Τουρκία αποτέλεσε το βασικό χωρικό και εθνοτικό πυρήνα, συνιστά μοντέλο κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης που συνδυάζει χαρακτηριστικά δυτικής φεουδαρχίας και ασιατικού τρόπου παραγωγής. Τα χαρακτηριστικά δυτικής φεουδαρχίας είναι στις περιοχές που απολαμβάνουν ιδιαίτερης καλής μεταχείρισης από τους δυτικούς. Η πανίσχυρη κρατική παρέμβαση που ήθελε να έχει η τούρκικη αστική τάξη ήδη από την εμφάνισή της δημιούργησε ένα θολό τοπίο ταξικής διάρθρωσης με εξέχοντα τα στρώματα της γραφειοκρατίας και του στρατού. Η ανάλυση του μοντέλου κοινωνικής οργάνωσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας αποτελεί κομβικό στοιχείο για την κατανόηση του χαρακτήρα του τουρκικού κοινωνικού σχηματισμού καθώς και για την κατανόηση του ειδικού τρόπου συγκρότησης της τούρκικης αστικής τάξης. Ο εξαιρετικά καθυστερημένος χαρακτήρας του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού σε σχέση με τις εξελίξεις στη δυτική Ευρώπη, εγχαράσσεται στο πλαίσιο και τους όρους εμφάνισης και εδραίωσης της αστικής κυριαρχίας στον τούρκικο κοινωνικό σχηματισμό.

Όπως είπαμε η πρώτη πολιτική εμφάνιση της τούρκικης αστικής τάξης έγινε με το κίνημα των Νεότουρκων το 1908 κάτω από την πολιτική καθοδήγηση ενός ριζοσπαστικού τμήματος της τούρκικης γραφειοκρατίας και μερίδων φυσικά της διανόησης. Η επιλογή της αυτοκρατορίας να συμμαχήσει στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου με τη Γερμανία και οι συνέπειες της επιβολής του διαμελισμού της από τους νικητές, συσπειρώνει γύρω από ένα κίνημα ανεξαρτησίας το αίτημα των νεοσύστατων στρωμάτων της αστικής και μικροαστικής τάξης για επαναθεμελίωση ενός τούρκικου κράτους ενιαίου με καθιέρωση μιας στιβαρής εθνικής ιδεολογίας και τη δυνατότητα αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων. Το ίδιο ακριβώς μέσα σε διαφορετικές συνθήκες απασχολεί την ελληνική αστική τάξη.

Ο πολυεθνικός χαρακτήρας της αυτοκρατορίας συνιστούσε σημαντικό εμπόδιο στην πορεία αυτή. Το ξέσπασμα διάφορων εθνικών κινήματων, που βρίσκει τις απαρχές του σε αυτήν την περίοδο, φορτίζει τη συγκυρία με ένα ειδικό περιεχόμενο.

Καθοριστικά στοιχεία είναι η διαμάχη ανάμεσα στο κίνημα ανεξαρτησίας και τους δυτικούς αποικιοκράτες, καθώς και ο ιδεολογικός και κατασταλτικός σκοπός της εθνικής ομογενοποίησης κάτω από την ηγεμονία του τουρκικού στοιχείου, που εκφράζει η ανερχόμενη δύναμη του κεμαλικού αστισμού. Οι κοινωνικές συμμαχίες του κεμαλικού κινήματος αναδεικνύουν τις μετέπειτα πολιτικές κατευθύνσεις συγκρότησης του τουρκικού κράτους. Από τη μια πλευρά μια ολιγάριθμη τάξη εμπόρων και βιομηχάνων που απολάμβαναν προνόμια από τη δυτική επικυριαρχία και δίσταζαν να υποστηρίξουν το εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα, από την άλλη πλευρά μια πλατιά συμμαχία μικροαστικής διάνοησης, μικροαστικής τάξης, ριζοσπαστών γραφειοκρατών. Η προσπάθεια του κεμαλισμού να προσεταιριστεί τμήματα των ανώτερων τάξεων βασίστηκε στην αυξημένη αντιπαλότητα που οι νικητές είχαν αφήσει να εξελιχθεί ανάμεσα στις διάφορες εθνοτικές ομάδες. Πέτυχε τον στόχο της προτάσσοντας την πρωτοκαθεδρία του τουρκικού στοιχείου και αναδεικνύοντας τον περιθωριακό ρόλο της τουρκικής αστικής τάξης σε σχέση με το ξένο κεφάλαιο και τις εύρωστες αστικές τάξεις με διαφορετική εθνική ταυτότητα, καθώς και την απόσπαση από αυτές εδαφών προνομιακής επένδυσης και εμπορικής δραστηριότητας (Ελληνική κατοχή Σμύρνης και απόπειρα απόσπασης Κων/πόλης). Ο ρόλος των γαιοκτημόνων και του κλήρου παραμένει την ίδια περίοδο προσκολλημένος στο πολιτικό μοντέλο Σουλτανικής εξουσίας.

Το σημαντικότερο ζήτημα που θα απασχολήσει την τούρκικη αστική τάξη όπως είπα θα είναι ο πολυεθνικός χαρακτήρας της αυτοκρατορίας ο οποίος αποτελεί σημαντικό εμπόδιο στην πορεία προς την δημιουργία ενιαίου τουρκικού κράτους. Το ξέσπασμα διαφόρων εθνικών κινήματων, που βρίσκει τις απαρχές του σε αυτή την περίοδο φορτίζει τη συγκυρία με ένα ειδικό περιεχόμενο. Παρόμοιο πρόβλημα θα αντιμετωπίσει και η ελληνική αστική τάξη με τη Μακεδονία με τη διαφορά ότι την περίοδο εκείνη μιλούσαμε για παρέμβαση στο εξωτερικό του κοινωνικού σχηματισμού (μέσα από τον επεκτατισμό της ελληνικής αστικής τάξης) και όχι όπως στην Τουρκία όπου οι διαφορετικές εθνικές ομάδες ζούσαν στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας και έγιναν αντικείμενο καταστολής σε αυτά τα όρια. Καθοριστικά στοιχεία είναι η διαμάχη ανάμεσα στο κίνημα ανεξαρτησίας και τους δυτικούς αποικιοκράτες. Οι κοινωνικές συμμαχίες του κεμαλικού κινήματος αναδεικνύουν τις μετέπειτα πολιτικές κατευθύνσεις συγκρότησης του τουρκικού κράτους. Από τη μια πλευρά μια ολιγάριθμη τάξη εμπόρων και βιομηχάνων που απολαμβάνουν προνόμια

από τη δυτική κατοχή και δίσταζαν να υποστηρίξουν το εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα από την άλλη πλευρά μια πλατιά συμμαχία μικροαστικής διανόησης, μικροαστικής τάξης και ριζοσπαστών γραφειοκρατών.

5. Πόλεμος και επιπτώσεις στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό

Το 1914 με την έκρηξη του α Παγκοσμίου πολέμου η ελληνική κυβέρνηση αποφασίζει να συμμετάσχει στον Πόλεμο με το πλευρό της Entente ελπίζοντας ότι θα κατορθώσει έτσι να επεκτείνει τα σύνορα προς Ανατολάς σε βάρος της Τουρκίας. Παράλληλα δημιουργούνται γεγονότα που αναδεικνύουν τις κινήσεις των λαϊκών μαζών όπως η μεγάλη καπνεργατική απεργία στη Βόρεια Ελλάδα. Η Αγγλία απόρριψε την ελληνική προσφορά καθώς η Τουρκία δεν είχε ακόμα μπει σε αυτόν ενώ η Ρωσία και η Γαλλία κρατούσαν και αυτές μια στάση που είχε σχέση με το τι βλέψεις είχε η καθεμία στη γύρω περιοχή. Τον Οκτώβριο όμως του 1914 μπαίνει η Τουρκία στον πόλεμο στο πλευρό των κεντρικών δυνάμεων. Η Ελλάδα προτείνει και πάλι τη στρατιωτική βοήθεια προς την Entente αλλά η Ρωσία αντιτάσσεται στην ελληνική συμμετοχή λόγω των βλέψεών της στην Κωνσταντινούπολη. Ο Βενιζέλος ξεκινά διαπραγματεύσεις με την Αγγλία η οποία της προτείνει να βοηθήσει τη Σερβία ενώ παράλληλα δίνονται υποσχέσεις για παραχώρηση εδαφών στη Μικρά Ασία.

Τον Φεβρουάριο του 1915 οι σύμμαχοι της Entente αποφασίζουν την κατάληψη των Δαρδανελίων από τη θάλασσα και ζητούν την συνδρομή της Ελλάδας η οποία αν το έκανε θα είχε ελπίδες για την Κύπρο. Το Γενικό Επιτελείο Στρατού λέει ότι η κατάληψη των Δαρδανελίων είναι ανέφικτη και προτείνει την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Ο βασιλιάς απορρίπτει την πρόταση της Entente και η κυβέρνηση Βενιζέλου παραιτείται στις 15 Φεβρουαρίου του 1915 για να πιέσει προς αυτή την κατεύθυνση. Ο Γούναρης δεν κατέχει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία και προκηρύσσει εκλογές που κερδίζει πάλι ο Βενιζέλος. Οι προοπτικές του εθνικού διχασμού είναι ήδη ορατές. Ο Βενιζέλος σχηματίζει κυβέρνηση τον Αύγουστο του 1915 ενώ οι στρατιωτικές δυνάμεις της Σερβίας δέχονται καίρια πλήγματα. Ο Βενιζέλος κάνει τα πάντα για να βάλει την Ελλάδα στον πόλεμο ενώ η Βουλγαρία εισέρχεται στον πόλεμο κυρίως για αυτοτελείς δικούς της σκοπούς (γύρω από το ζήτημα της Μακεδονίας) στο πλευρό των κεντρικών δυνάμεων οι οποίες δείχνουν να κερδίζουν.

Ο Βενιζέλος μέσα σε όλη αυτή την κατάσταση που επικρατεί και ενώ όλα δείχνουν να έρχονται σύμφωνα με τις επιδιώξεις του (σε σχέση με την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο) προσπαθεί να πείσει τον βασιλιά να μπει η Ελλάδα στον

πόλεμο. Εν τέλει αποτυγχάνει και παραιτείται για δεύτερη φορά. Βλέπουμε ξανά ότι τα γεγονότα εκείνη την περίοδο είναι πάρα πολύ πυκνά και οι αλλαγές τόσο σε πολιτικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο είναι πολύ μεγάλες. Κανένας θα μπορούσε να πει ότι οι εξελίξεις είναι τέτοιες που καθιστούν όλη την κατάσταση τόσο ρευστή που δεν είναι δεδομένο τι θα γίνει όχι σε ένα μήνα αλλά την επόμενη μέρα. Παρά λοιπόν την ουδετερότητα που κρατάει μετά τα γεγονότα η αντιβενιζελική παράταξη, το Νοέμβριο του 1915 αποβιβάζονται στη Θεσσαλονίκη τα στρατεύματα της Entente προκειμένου να αναχαιτίσουν τη γερμανοβουλγαρική προέλαση. Ο Βενιζέλος θα εκμεταλλευτεί το γεγονός αυτό αλλά πάλι η αντιβενιζελική παράταξη πείθεται ότι τα συμφέροντα της Ελλάδας θα εξασφαλιστούν μόνο από την ουδετερότητά της στον πόλεμο.

Η Βουλγαρία συνεχίζει να προελαύνει και στις 13 Μαΐου καταλαμβάνουν το Ρούπελ έτσι τα περιθώρια στενεύουν και οι σύμμαχοι πιέζουν την Ελλάδα να μπει στον πόλεμο λύνοντας το θέμα της ουδετερότητας με εκλογές. Στις 14 Αυγούστου τα γερμανοβουλγαρικά στρατεύματα καταλαμβάνουν την Καβάλα, τη Δράμα και τις Σέρρες. Η συνέχιση της ουδετερότητας της Ελλάδας είναι αδιέξοδη ενώ ξεσπάει στη Θεσσαλονίκη στρατιωτικό κίνημα υπέρ της εισόδου της Ελλάδας στον πόλεμο στο οποίο προσχωρεί άμεσα ο Βενιζέλος και σχηματίζει προσωρινή κυβέρνηση που αυτόνομα κηρύσσει τον πόλεμο στις κεντρικές δυνάμεις. Βλέπουμε ότι σε αυτή τη φάση η Ελλάδα βρίσκεται σε μία κατάσταση όπου διχάζεται πολιτικά και αυτό έχει άμεση αντανάκλαση σε δύο κρατικές εξουσίες με δικούς της μηχανισμούς η κάθε μια.

Στην Αθήνα γίνονται ογκώδεις διαδηλώσεις ενώ αντίστοιχες μαζικές εκδηλώσεις των επιστράτων καταδικάζουν τον πόλεμο και τη στρατηγική του Βενιζέλου. Όλοι αυτοί συνασπίζονται γύρω από τη βασιλική σημαία και οι σοσιαλιστές κρατάνε παρόμοια στάση χωρίς βέβαια να ταυτίζονται με τον βασιλιά καθ' όλη τη διάρκεια των γεγονότων. Αξίζει να σημειωθεί ότι τη χρονιά αυτή γίνονταν συνεχείς απεργίες από ραφεργάτες, τσιγαράδες και ναυτεργάτες σε όλη την Ελλάδα ενώ μεγάλη απεργία ξεσπά στη Σέριφο με τους μεταλλωρύχους. Ο στόλος της Entente αποβιβάζεται στον Πειραιά ενώ η κυβέρνηση της Αθήνας προχωράει σε διαπραγματεύσεις καθώς αντιλαμβάνεται ότι τα πράγματα στενεύουν για αυτήν. Η παρέμβαση όμως των αντιβενιζελικών μαζών είναι τέτοια που καθιστά

αδύνατη την όποια διαπραγμάτευση καθώς σημειώνονται άγριες συγκρούσεις και συμπλοκές αφήνοντας πίσω νεκρούς στο στρατόπεδο των Βενιζελικών.

Με αυτό τον τρόπο η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης εν τέλει θα επικρατήσει, ο Κωνσταντίνος θα φύγει ενώ θα πάρει τη θέση του ο γιος του Αλέξανδρος. Την ίδια χρονιά της παραίτησης Κωνσταντίνου ιδρύεται το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης ενώ στη Ρωσία γίνεται η μεγάλη προλεταριακή επανάσταση που και αυτή θα παίξει σημαντικό ρόλο κυρίως σε σχέση με τη στάση των άλλων δυνάμεων της Entente μετέπειτα.

Συμπερασματικά με την ήττα των αντιβενιζελικών δυνάμεων ο Βενιζέλος θα βγει πιο δυνατός και κηρύσσει πλέον τον πόλεμο ενιαία ενάντια στις κεντρικές δυνάμεις. Η ταύτιση του θρόνου με τη συντηρητική παράταξη θα στερήσει τη δυνατότητα μετέπειτα στον επόμενο βασιλιά να ασκήσει το ρόλο του ως υπερκομματικός εθνικός ηγέτης (αρχηγός του κράτους και του έθνους) ενώ η ανακήρυξη της δημοκρατίας του 1914 έχει τις ρίζες σε αυτόν το μετασχηματισμό.

Αφού αναλύσαμε περιληπτικά τα μεγαλύτερα γεγονότα της περιόδου των αρχών του 20ού αιώνα για την Ελλάδα είναι νομίζω σκόπιμο να μελετήσουμε πιο λεπτομερώς τις κύριες αντιθέσεις των κεντρικών κατευθύνσεων που συγκρούστηκαν εκείνη την περίοδο. Αυτό θα το κάνουμε γιατί η συγκεκριμένη περίοδος είναι ιδιαίτερα παρεξηγημένη τόσο από την αστική όσο και από την επίσημη αριστερή ιστοριογραφία εκείνης της περιόδου, η οποία σε μεγάλο βαθμό έλκει τη θεωρητική της αφετηρία από τον Γιάνη Κορδάτο της «δεύτερης περιόδου» της πολιτικής και συγγραφικής του δράσης.

Η επίσημη αριστερά θεωρεί σχεδόν γραμμικά ότι ο Βενιζέλος ήταν ο εκπρόσωπος των αγγλικών συμφερόντων ενώ ο Βασιλιάς ο εκπρόσωπος των κεντρικών δυνάμεων. Αυτή η θεωρία έλκει την βάση της από τη θεωρία της εξάρτησης που αδυνατούσε να καταλάβει την εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, την εκβιομηχάνιση της Ελλάδας τις δύο προηγούμενες δεκαετίες όσο και την οικονομική ανάπτυξη που συντελέστηκε εκείνη την περίοδο και αυτά να τα συνδέσει με την ταξική πάλη και την καθοριστική σε τελική ανάλυση σημασία της. Δηλαδή αδυνατούσε να καταλάβει ότι η όξυνση της σύγκρουσης των δύο κατευθύνσεων ήταν το αποτέλεσμα της παρέμβασης των πλατιών λαϊκών μαζών όπου το αντιπολεμικό αίσθημα τους ώθησε απέναντι στη βενιζελική πολιτική. Έτσι αδυνατεί να δει ότι ο «διχασμός» δεν είναι ευθεία αντανάκλαση του διχασμού

Άγγλων-Γερμανών αλλά αποτέλεσμα της σύγκρουσης δύο διαφορετικών αστικών στρατηγικών οι οποίες δεν έπαιρναν εντολές από «έξω» αλλά στα πλαίσια του ελληνικού επεκτατισμού για τη μία και της μη εμπλοκής για την άλλη προσπάθησαν να εδραιώσουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής στην Ελλάδα στην πιο δύσκολη περίοδο που πέρασε μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο.

Το αξιοσημείωτο ήταν το γεγονός ότι επειδή η μοναρχική πολιτική υποστήριξε την ουδετερότητα στον πόλεμο προσέλαβε ένα ανοιχτά αντιπολεμικό στίγμα και περιεχόμενο που σε καμία περίπτωση δε ταυτιζόταν με το πολιτικό της πρόγραμμα. Αυτό ήταν και το γεγονός γιατί δε μπόρεσε η αντιβενιζελική παράταξη να προχωρήσει σε διαπραγματεύσεις για την επίτευξη ισορροπίας τη χρονιά ειδικά του 1916, καθώς η παρέμβαση των μαζών ήταν πολύ πιο πάνω από ό,τι εν τέλει κατάφερε να εκτιμήσει και φυσικά να ελέγξει. Θεωρώ πως αυτός ο αγώνας των μαζών, αστικά ηγεμονευόμενος φυσικά κάτω από την αντιβενιζελική σημαία, ήταν αγώνας ενάντια στη Μεγάλη Ιδέα την ιδεολογία του ελληνικού επεκτατισμού ο οποίος στηρίχθηκε εν τέλει από τον αστισμό των περιοχών που ενσωμάτωσε. Για αυτό το λόγο και η βενιζελική πολιτική βρήκε υποστήριξη μεγάλη κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα όπου το ελληνικό στοιχείο απειλούνταν από τις βουλγάρικες και σέρβικες βλέψεις.

Η αστική ιστοριογραφία και η επίσημη αριστερά προσπάθησαν να συγκαλύψουν με αυτό τον τρόπο τον ιμπεριαλιστικό χαρακτήρα της επίθεσης αυτής με στόχο την ενσωμάτωση των ελληνικών αστικών στοιχείων με κυρίαρχο οικονομικό ρόλο στην περιοχή. Η επίσημη αριστερά από τη μία αδυνατεί να δει ότι οι πόλεμοι αυτοί είναι οι ιμπεριαλιστικοί, ανάλογοι με άλλων καπιταλιστικών κρατών, ενώ η αστική ιστοριογραφία προσπαθεί να τους νομιμοποιήσει στα πλαίσια της εθνικιστικής αστικής ιδεολογίας. Ο επεκτατισμός του Βενιζέλου έγινε πραγματικότητα χάρη στη διεθνοπολιτική συγκυρία εκείνη την περίοδο όσο και γιατί το βορειοελλαδίτικο στοιχείο αισθανόταν να απειλείται από τον βουλγάρικο κυρίως εθνικισμό. Η σιωπή της επίσημης αριστεράς και της αστικής ιστοριογραφίας γύρω από αυτό το ζήτημα είναι η ίδια με τη σιωπή γύρω από την εθνολογική σύνθεση των εδαφών που κατακτήθηκαν. Η ιμπεριαλιστική εξάπλωση του ελληνικού κεφαλαίου που άνοιγε τον δρόμο για τον εξελληνισμό των περιοχών αυτών προέκυψε από τη «διασπορά» αυτού του κεφαλαίου πέρα από τα σύνορα του

ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Η περαιτέρω ανάλυση αυτών των απόψεων και η κριτική σε άλλες θα γίνει σε επόμενη ενότητα.

B. Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Τα πρώτα βήματα της ελληνικής βιομηχανίας

Στις δύσκολες συνθήκες που επικρατούσαν την περίοδο εκείνη στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό από το την έκτη δεκαετία του 19ου αιώνα μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1920 η ελληνική βιομηχανία θα καταφέρει να πετύχει εξαιρετικά αποτελέσματα σε πολλούς τομείς της βιομηχανίας όπως η βιομηχανία τροφίμων, η κλωστοϋφαντουργία, η χημική βιομηχανία, η μεταλλουργία και σε μικρότερο βαθμό η βυρσοδεψία και η καπνοβιομηχανία. Θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε επακριβώς για κάθε βιομηχανία τα επιτεύγματά της καθώς έτσι θα βγάλουμε τα κατάλληλα συμπεράσματα.

Οι πρώτες ουσιαστικές ενέργειες προς την κατεύθυνση της οικονομικής ανάπτυξης που να συνδέονται με την εκβιομηχάνιση της χώρας ξεκίνησαν να υλοποιούνται από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου τη δεκαετία του 1860. Βέβαια, προσπάθειες ανασυγκρότησης και οργάνωσης του κράτους είχαν καταβληθεί αμέσως μόλις η Ελλάδα απέκτησε επίσημη κρατική υπόσταση 30 χρόνια πριν, με την άφιξη του Όθωνα και τον πολιτικό σχεδιάσμό των Βαυαρών. Οι κατευθύνσεις όμως αυτές απέβλεπαν κατά κύριο λόγο στην ενίσχυση της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας, τη βελτίωση των συγκοινωνιών και τον εκσυγχρονισμό της αγροτικής παραγωγής, χωρίς να γίνεται λόγος πουθενά για την βιομηχανία. Κάτι το οποίο ήταν απόλυτα λογικό, καθώς η εθνική οικονομία δεν ήταν έτοιμη στην παρούσα φάση να υποστηρίξει την ανάπτυξη τόσο μεγάλης παραγωγικής δραστηριότητας.

Σπουδαίο ρόλο έπαιξαν και οι παρεμβάσεις προς αυτήν την πορεία του Κουμουνδούρου που έθεσε και τα θεμέλια της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα. Η οικονομική πολιτική που ακολούθησε, αποτελούσε ένα καλά οργανωμένο πλέγμα προώθησης και ανάπτυξης σημαντικών τομέων της εθνικής οικονομίας όπως την εξυγίανση του δημοσιονομικού τομέα, την ανασυγκρότηση του στρατού, την τόνωση του εμπορίου, την αύξηση των εξαγωγών γεωργικών προϊόντων καθώς και την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Τα πρώτα εργοστάσια είχαν αρχίσει να κάνουν δειλά την εμφάνισή τους ήδη με τη λήξη του Κριμαϊκού πολέμου. Στην πλειοψηφία τους

ήταν εργοστάσια παραγωγής και συσκευασίας προϊόντων κρασιού, τα οποία όφειλαν την ύπαρξη τους στην ανάγκη για μετατροπή του πλεονάσματος που είχε δημιουργήσει η συρρίκνωση του διεθνούς εμπορίου της σταφίδας κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η μεικτή δασμολογική πολιτική, που καθιερώθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα το 1867, ήταν πάρα πολύ φιλελεύθερη για τις πρώτες ύλες της βιομηχανίας και προστατευτική για τα εγχώρια βιομηχανικά προϊόντα, μέσω κυρίως της επιβολής φορολογίας στα αντίστοιχα εισαγόμενα. Αυτή η πολιτική θα φέρει θετικά αποτελέσματα στο εμπορικό ισοζύγιο καθώς η εισαγωγή σιτηρών από το εξωτερικό θα είναι ένα συνεχές πρόβλημα το οποίο η ελληνική αστική τάξη θα προσπαθήσει να το λύσει. Τα ευεργετικά αυτά μέτρα συνεπώς είχαν άμεσο θετικό αντίκτυπο στην οικονομία, αφού στη δωδεκαετία 1867-78, ιδρύθηκαν τα περισσότερα βιομηχανικά εργοστάσια. Ο επόμενος πίνακας δείχνει τη δασμολογική πολιτική.

- Οι κατευθύνσεις του δασμολογίου Κουμουνδούρου (1857 και 1867)

Φορολογούμενα είδη	Παλιός δασμός (προτου1857)	Νέος Δασμός (ολοκληρωθείς το 1867)
Πρώτες ύλες.....	100	50
Τελειωμένα βιομηχανικά είδη των		
οποίων παραγωγή υπάρχει εν Ελλάδι ...	100	120
Βιομηχανικά είδη των οποίων παραγωγή		
δεν υπάρχει εν Ελλάδι	100	100
Είδη πολυτελείας	100	150
ΣΙΤΟΣ	100	5
ΚΑΛΑΜΠΟΚΙ.....	100	6

Πηγή: Βεργόπουλος 1975: 142-143

Επιστρέφοντας στην οικονομική εξέλιξη κατά τον 19^ο αιώνα, αξίζει να σημειώσουμε ότι οι απαρχές της κλωστοϋφαντουργίας συνδέονται άμεσα με την βαμβακοβιομηχανία, αφού αποτελεί ουσιαστικά τον επίγονο της. Ήδη από το 1862,

εγκαταστάθηκαν στη Λιβαδειά οι πρώτες εκκοκκιστικές μηχανές, και ακολούθησαν η Λαμία, η Στυλίδα, ο Πειραιάς και η Ερμούπολη. Τρία χρόνια μετά, στη Λιβαδειά θα τεθεί σε λειτουργία για πρώτη φορά στην Ελλάδα κλωστικό μηχάνημα. Οι ρυθμοί ανάπτυξης της κλωστοϋφαντουργίας θα επιταχυνθούν στα επόμενα χρόνια και το 1869 ο Αθανάσιος Βολανάκης θα ιδρύσει το πρώτο νηματουργείο στον Πειραιά. Την επόμενη πενταετία δημιουργήθηκαν συνολικά δώδεκα νέα νηματουργεία, ανεβάζοντας τον αριθμό τους σε 18 σε όλη την Ελλάδα, με κινητήρια δύναμη 465 ίππων, 36.500 ατράκτων και αριθμό εργαζομένων πάνω από 1.000 13 αποτελώντας την πρώτη ελληνική βιομηχανία με τη σύγχρονη για την εποχή έννοια του όρου.

Την ίδια περίοδο στην Ερμούπολη, μια παραδοσιακή για την περιοχή βιομηχανία αναπτύσσεται με ταχείς ρυθμούς. Αυτή είναι η βυρσοδεψία, με πρώτους βιομηχάνους τους Σαλούστρο και Καλουτά να διαθέτουν σχετικές εγκαταστάσεις. Αμέσως μετά, προστέθηκε και μια τρίτη ατμοκίνητη μονάδα, ενώ τρεις από τις υπόλοιπες δευτερεύουσες επιχειρήσεις εξελίσσονται σε μεγάλα χειροκίνητα εργαστήρια, με την ακαθάριστη αξία της παραγωγής να ξεπερνά τα 10 δις δρχ. το 1875 σε σχέση με τα 6 δις δρχ. του 1867. 14 Στις βυρσοδεψίες της Σύρου καταγράφηκε έντονη απεργιακή κινητοποίηση από πλευράς εργαζομένων, με σκοπό την αύξηση των ημερομισθίων, πρωτοφανή γεγονός για τα ελληνικά δεδομένα.

Σημαντική θέση στην εκβιομηχάνιση που συντελέστηκε στην χώρα, κατείχε και η μεταλλουργία. Μέχρι το 1869, ο κλάδος αποτελούνταν από τεχνίτες ή μικρά εργαστήρια τα οποία ήταν παρακλάδια βιομηχανικών εγκαταστάσεων που είχαν άλλη κύρια δραστηριότητα. Η πρώτη μεγάλη επένδυση ανήκε στην εταιρία Σερπιέρη-Ρου στο Λαύριο το 1865, η οποία ανέλαβε την αξιοποίηση των αρχαίων σκωριών για την παραγωγή αργυρούχου μολύβδου. Το 1873 ο Συγγρός και ο Μπαλτατζής ως εκπρόσωποι ενός επενδυτικού ομίλου από την Κωνσταντινούπολη εξαγόρασαν την Σερπιέρη-Ρου, επενδυτική κίνηση μοναδική για την εποχή της. Για τη μεταλλουργία θα αναλύσουμε παρακάτω και σε επόμενη ενότητα.

Το 1860 ιδρύθηκε στον Πειραιά από τον Κωνσταντινουπολίτη Γεώργιο Βασιλειάδη εργοστάσιο ξυουργίας και μηχανουργείο το οποίο καταστράφηκε από πυρκαγιά το 1868. Ο Βασιλειάδης, με αφορμή την καταστροφή της επιχείρησής του, αφοσιώθηκε στην αναβάθμισή της, με αποτέλεσμα σε λίγο διάστημα να εξελιχθεί στο μεγαλύτερο λεβητοποιείο του Πειραιά. Επίσης, αξιόλογα μηχανουργεία του

Πειραιά ανήκαν στον Άγγλο Τζων Μακ Δουάλ και στους Γάλλους αδερφούς Στεφάν και Βαρθολομαίο Περρέν, ενώ αυτά που ξεχωρίζουν στην υπόλοιπη Ελλάδα βρισκόταν στην Πάτρα και τη Σύρο με την επωνυμία «Ελληνική Ατμοπλοΐα».

Στη Δυτική Ελλάδα, και ειδικότερα στα Ιόνια νησιά, ο κλάδος της σαπωνοποιίας γνώρισε την ίδια εποχή μεγάλη άνθηση. Αυτό οφείλεται στην ύπαρξη μεγάλης παραγωγής λαδιού (περισσότερο από το 60% της παραγωγής σε όλη τη χώρα) στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο. Η σαπωνοποιία πήρε μεγάλη ώθηση τη δεκαετία του 1870, όταν εισήχθη μια νέα μέθοδος εξαγωγής λαδιού από τους ελαιοπυρήνες με χημική μέθοδο.

2. Η επίδραση της Μεγάλης Ύφεσης στην Ελλάδα

Η βιομηχανική ανάπτυξη κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα συνδέεται παράλληλα με μια στροφή της οικονομικής πολιτικής του κράτους προς την επεκτατική δημοσιονομία ενώ δίνεται μεγάλη ώθηση από τη συνεχή υποτίμηση της δραχμής η οποία ακριβαίνει τα εισαγόμενα προϊόντα και λειτουργεί προστατευτικά για την εγχώρια παραγωγή. Παράλληλα η οικονομική πολιτική του Κουμουνδούρου αποκρυστάλωνε ουσιαστικά αυτή τη στροφή η οποία ήταν αναγκαία για το κράτος εκείνη την περίοδο καθώς θα τροφοδοτούσε την εγχώρια οικονομία και θα ενίσχυε τους τρόπους για την επέκτασή της. Δηλαδή μιλάμε για μία περίοδο όπου η οικονομική ανάπτυξη ενισχύεται πολιτικά πλέον βλέποντας οι εκάστοτε κυβερνήσεις τις δυνατότητες που υπάρχουν για την ελληνική βιομηχανία. Πρόκειται για την εποχή των μεγάλων κρατικών δαπανών για έργα υποδομής. Ιδιαίτερα σημαντικές σε διεθνή σύγκριση ήταν οι δημόσιες επενδύσεις στα λιμάνια της χώρας και η εκσκαφή του ισθμού της Κορίνθου (1882-1893) και η αρχή της κατασκευής σιδηροδρόμων καθώς και μιας πληθώρας οδικού δικτύου. Από το 1881 και μετά αυξάνουν οι κατά κεφαλήν κρατικές δαπάνες κατά περισσότερο από 40% σε σχέση με τη δεκαετία του 1870. Τα περισσότερα έργα υποδομής αναλαμβάνουν να τα βγάλουν εις πέρας ξένες εταιρίες καθώς αυτές έχουν την ειδική τεχνογνωσία που απαιτείται. Για τη χρηματοδότηση των έργων αυτών το ελληνικό κράτος αναπτύσσει μια νέα φορολογική πολιτική (φορολογία στον καπνό, το κρασί και τις οικοδομές) αλλά καταφεύγει επίσης στον εξωτερικό δανεισμό, πραγματοποιώντας τα ψηλότερα δάνεια της ιστορίας του. Η εξυπηρέτηση του χρέους καλύπτει από το 1870 και μετά περισσότερο από 22% των συνολικών κρατικών δαπανών. Το 1890 οι τόκοι και τα χρεολύσια των εξωτερικών δανείων ανέρχονται σε 27,8 εκατ. φράγκα για ένα συνολικό δημόσιο χρέος 750 εκατ. φράγκων. Το 1893 ξεσπάει όμως, με επίκεντρο τους σιδηροδρόμους των ΗΠΑ, η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση που έμεινε γνωστή στην ιστορία ως ο «Πανικός του 1893», με χαρακτηριστική έκφανση την κατάρρευση της εμπιστοσύνης στις διεθνείς αγορές και τη συρρίκνωση των πιστώσεων. Σαν αποτέλεσμα της διεθνούς κρίσης, κατέρρευσαν επίσης οι διεθνείς εμπορικές συναλλαγές, με αποτέλεσμα την μείωση των εσόδων του ελληνικού κράτους καθώς αυτό κέρδιζε μέσα από την φορολόγηση αυτών. Έτσι στη δεδομένη συγκυρία, επιδεινώνονται ραγδαία αφενός οι όροι δανεισμού και

επαναχρηματοδότησης των υφιστάμενων δανείων του ελληνικού κράτους και αφετέρου τα έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού (από τα οποία αποπληρώνονταν τα δάνεια). Η χώρα δε μπορεί να συνεχίσει να δανίζεται με αυτό τον τρόπο καθώς με μαθηματική ακρίβεια δε θα μπορεί να εξυπηρετήσει τα δάνειά της και κηρύσσει χρεοκοπία (1893), ενώ από το 1898 και μετά υπόκειται στον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο, που του επιβάλλουν οι πιστώτριες χώρες».

Η κρίση αυτή εν μέρει οφείλεται στο δασμολογικό πόλεμο που είχαν ξεκινήσει εδ και δεκαετίες οι μεγάλες οικονομίες της Δύσης αλλά και η συνδικαλιστική αφύπνιση των εργαζομένων. Οι χώρες αυτές μπόρεσαν με έναν τρόπο να βάλουν ένα τέλμα στην αρνητική αυτή συνέχεια κυρίως μέσα από την εξαγωγή κεφαλαίων και τις επενδύσεις γιατί το επιτόκιο στις περιοχές των περιφερειακών χωρών ήταν 5 ή 6 φορές ανώτερο απ' ό τι στο κέντρο και οι περισσότερες τοποθετήσεις κεφαλαίων γίνονταν με τη μορφή δανείων προς τα κράτη της περιφέρειας και με πολλαπλές εγγυήσεις, ώστε ο κίνδυνος και η αβεβαιότητα του κεφαλαιούχου να περιορίζονται στο ελάχιστο. Με αυτό τον τρόπο κατάφεραν οι Ευρωπαϊκές οικονομίες να διαχειριστούν την κρίση τους και η Ελλάδα από την άλλη να υπερχρεωθεί για να καταφέρει να αρπάξει την προοπτική που φαινόταν για την βιομηχανική της ανάπτυξη.

Παράλληλα η βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας δεν είναι ακόμα στο απόγειό της. Οι επιπτώσεις τις από τον πόλεμο ήταν αρνητικές. Συνεπώς οι οικονομικές συνθήκες που επικράτησαν κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα ήταν τέτοιες που καθιστούσαν την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας δύσκολη παρόλο που όπως θα δούμε η γεωργική οικονομία ιδιαίτερα μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας είχε πολλά κέρδη όπως επίσης και άλλοι τομείς της οικονομίας οι οποίοι ισορρόπησαν αυτές τις δυσκολίες. Τα εργοστάσια που δημιουργήθηκαν μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα ήταν στην πλειονότητά τους μικρού ή μεσαίου μεγέθους και χαρακτηρίζονταν από σχετικά χαμηλό επίπεδο εκμηχάνισης. Η ελληνική βιομηχανία ακόμα παρήγαγε κυρίως καταναλωτικά αγαθά πρώτης ανάγκης ενώ η μικρή αγοραστική δύναμη λόγω της οικονομικής ανέχειας που επικρατούσε δημιουργούσαν προβλήματα στην ώθηση για την εκβιομηχάνιση της Ελλάδας. Τα συγκεκριμένα σημεία θα αποτελέσουν αντικείμενο κριτικής και από άλλους ιστορικούς που θα αναφερθούν αναλυτικότερα σε άλλη ενότητα. Για την ελληνική αστική τάξη δύο ήταν οι παράγοντες που έπρεπε να επιλυθούν: Πρώτον η συνεχής

παροχή φθηνού εργατικού δυναμικού ζήτημα, ζήτημα το οποίο θα αντιμετωπιστεί μετά το πέρας της δεκαετίας του 1920, και δεύτερον ο σχηματισμός σταθερής αγοράς βιομηχανικών προϊόντων το οποίο αποτελούσε κόμβο σε σχέση με την ώθηση για την περαιτέρω εκβιομηχάνιση του τόπου. Παράλληλα θα κληθεί να λύσει εσωτερικά ζητήματα που έχουν σχέση με την άνοδο των εργατικών αγώνων με τέτοιο τρόπο ώστε να μην αφήσει την «ευκαιρία» της περιόδου.

Η επιβολή του διεθνούς οικονομικού ελέγχου έχει σχέση, όπως σημειώσαμε, και με την εκδήλωση μία παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης. Η οικονομική αυτή κάμψη πρωτοεμφανίστηκε στη Δυτική Ευρώπη μετά το 1873 και ολοκληρώθηκε 20 χρόνια μετά. Επιγραμματικά, το κυριότερο χαρακτηριστικό της ύφεσης, η οποία σημειωτέον έλαβε παγκόσμιες διαστάσεις και οι ιστορικοί της έδωσαν την ονομασία Μεγάλη Ύφεση, ήταν η αλόγιστη βιομηχανική παραγωγή, ώστε η συνολική προσφορά να υπερβαίνει κατά πολύ τη ζήτηση, δημιουργώντας συμπίεση των τιμών προς τα κάτω, με συνέπεια τα κέρδη να συρρικνωθούν επικίνδυνα και μεγάλες ποσότητες να παραμένουν αδιάθετες στις αποθήκες των επιχειρήσεων. Οι ζημιές τους θα μπορούσαν να περιοριστούν κάπως εάν οι επιχειρηματίες είχαν την δυνατότητα να προσαρμόζουν τα ημερομίσθια των εργαζομένων τους ανάλογα με τις ανάγκες της αγοράς. Το «όπλο» αυτό όμως δεν ήταν στην διάθεσή τους πλέον, καθώς τα εργατικά συνδικάτα κατείχαν την απαραίτητη δύναμη ώστε να διαπραγματεύονται προς όφελος τους τις συμβάσεις εργασίας. Θα δούμε σε άλλο κεφάλαιο πως η ελληνική αστική τάξη διαχειρίστηκε τις επιπτώσεις της ύφεσης στην Ελλάδα.

Η βιομηχανική ανάπτυξη μίας χώρας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το μέγεθος του κεφαλαίου που βρίσκεται στη διάθεσή της. Λόγω αυτού οι ρυθμοί ανάπτυξης της οικονομίας της Ελλάδας την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα μπορεί να χαρακτηριστεί παρόλα τα θετικά βήματα που έκανε μάλλον αναιμική, θα πούμε περισσότερα όμως παρακάτω σε άλλη ενότητα. Η επίδραση της διεθνούς κρίσης έφερε επιβράδυνση στην ελληνική οικονομία και κυρίαρχα σταθερότητα όμως όπως θα δούμε μετά την ώθηση σε μία νέα περίοδο ανάκαμψης. Η διαχείριση των δημόσιων οικονομικών και ο έλεγχος των δημόσιων εσόδων τέθηκαν υπό την εποπτεία διεθνούς επιτροπής. Η εξυπηρέτηση του χρέους της Ελλάδας τέθηκε σε άμεση προτεραιότητα συνεπώς επιβλήθηκε αυστηρός έλεγχος στις δημόσιες δαπάνες. Παράλληλα η βοήθεια μέσα από κρατικά δάνεια που έρχεται από το

εξωτερικό δεν μπορεί να αξιοποιηθεί καθώς η Ελλάδα λόγω των συνεχόμενων πολέμων και καταστροφών προσπαθεί να καλύψει τις ζημιές σε ζητήματα άμυνας και υποδομών όσο και σε διάφορα άλλα ελλείμματα που προέκυψαν για έκτακτους λόγους.

Παράλληλα ένα μεγάλος μέρος των δανείων τροφοδοτεί τα έργα που γίνονται εκείνη την περίοδο κάτι το οποίο θα δράσει ευεργετικά στο εσωτερικό της χώρας. Το δημόσιο χρέος αυξάνονταν διαρκώς και η κατάσταση που επικρατούσε μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα καθυστέρησαν τη βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας σε σχέση με τις άλλες Ευρωπαϊκές χώρες. Συνεπώς η κυρίαρχη δυσκολία που αντιμετώπισε η Ελλάδα στην προσπάθειά της ήταν η έλλειψη ρευστότητας για την χρηματοδότηση κερδοφόρων επιχειρήσεων και άλλων ενεργειών προς αυτή την κατεύθυνση. Η έλλειψη κεφαλαίων όμως δε θα επιδράσει καταστροφικά για άλλους τομείς της οικονομίας όπως θα δούμε παρακάτω. Για αυτό και το πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων των δύο τελευταίων δεκαετιών του 20ού αιώνα, το οποίο παρόλο που επιδείνωσε την οικονομική κατάσταση της χώρας, είχε ευεργετικά αποτελέσματα στον τομέα των συγκοινωνιών βγάζοντας πολλές ηπειρωτικές περιοχές από την αφάνεια και μειώνοντας το κόστος μεταφοράς, ιδίως των πρώτων υλών από τον τόπο παραγωγής στον τόπο κατανάλωσης. Ενδεικτική αυτής της πολιτικής, είναι η κατασκευή σχεδόν 1.600 χλμ σιδηροδρομικού δικτύου από το 1884 μέχρι και το 1912, ενώ την ίδια περίοδο ασφαλοστρώθηκε οδικό δίκτυο μήκους 4.000 χλμ.

3. Οι δυσκολίες τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα για την ελληνική βιομηχανία

Στις αρχές συνεπώς του 20ού αιώνα δε μπορούμε να πούμε ότι και η Ελλάδα έμεινε ανεπηρέαστη από τις διεθνείς οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις των δύο προηγούμενων δεκαετιών. Η αποτύπωση του νέου συσχετισμού δυνάμεων στο οικονομικό επίπεδο είναι η συγκεκριμένη εξέλιξη της «Μεγάλης Ύφεσης» στα χρόνια 1873-1895. Το νέο φαινόμενο δεν είναι φυσικά η ίδια η κρίση, αλλά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Η εμφάνιση δύο φαινομένων που αντανακλούν τους νέους ταξικούς συσχετισμούς οδηγεί άμεσα σε όξυνση της κρίσης. Αυτά τα φαινόμενα είναι αφενός η ανελαστικότητα των μισθών (μη δυνατότητα συμπίεσής τους) και αφετέρου η μείωση της εργάσιμης μέρας. Αρχίζει να καθίσταται σαφές ότι ένας τρόπος εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης (δεσπόζουσα η παραγωγή απόλυτης υπεραξίας) πρέπει να δώσει τη θέση του σε μια νέα μορφή εκμετάλλευσης (δεσπόζουσα η σχετική υπεραξία μέσα από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας). Η εξέλιξη των ταξικών συγκρούσεων ανοίγει το δρόμο στο νέο στάδιο του καπιταλισμού: το μονοπωλιακό καπιταλισμό.

Η οικονομία της Ελλάδας και η βιομηχανική της ανάπτυξη στα πρώτα χρόνια της δημιουργίας του ελληνικού κράτους συνεπώς βαίνει προς χειρότερα επίπεδα σε όλους τους οικονομικούς τομείς εκτός ίσως από την ναυτιλία η οποία θα παίξει καθοριστικό ρόλο στην εγχώρια βιομηχανία όπως θα δούμε και παρακάτω. Η επίδραση της Μεγάλης Ύφεσης θα παίξει σημαντικό ρόλο σε αυτή την καθυστέρηση όπως έπαιξε και στην υπόλοιπη Ευρώπη όπου ο βιομηχανικός κλάδος επλήγη και στις υπόλοιπες χώρες. Τα αίτια εδώ της πτώσης των τιμών οφείλονται στον έντονο ανταγωνισμό μεταξύ των ανεπτυγμένων χωρών, ιδίως της Αγγλίας η οποία έχανε την πρωτοκαθεδρία στην οικονομία και τη Γερμανία η οποία ήταν η νέα ανερχόμενη δύναμη, προκειμένου να κατακτήσουν νέες αγορές σε πρώιμη φάση ανάπτυξης. Το κατάλληλο περιβάλλον φαίνεται να υπήρχε στην Ελλάδα, ενώ το φαινόμενο έγινε πιο έντονο όταν η ζήτηση μειώθηκε αισθητά στη Δυτική Ευρώπη με αποτέλεσμα η ανακάλυψη νέων χωρών, προσφορές σε εκμετάλλευση, να είναι ζωτικής σημασίας για την επιβίωση των βιομηχανιών. Η Ελλάδα την περίοδο πριν καθώς και την περίοδο μετά την απελευθέρωση δεν είχε ακόμα κάνει το μεγάλο «άλμα» που έκανε στην οικονομία της όπως έκανε στις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι το 1922. Λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του κράτους και της οργάνωσής του κατά την

οθωμανική κυριαρχία τουλάχιστον στην πρώτη περίοδο μέχρι το 1864 όπου το ελληνικό κράτος αρχίζει να φιλελευθεροποιείται η οικονομία παρουσιάζει στασιμότητα. Στον μόνο τομέα που κατάφεραν οι Έλληνες να πετύχουν οικονομικά αποτελέσματα ήταν στη ναυτιλία καθώς στο εσωτερικό της χώρας οι οδικές συγκοινωνίες και οι σιδηρόδρομοι ήταν ακόμα σε χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης και δε βοηθούσαν στο να δώσουν ώθηση στην ηπειρωτική περιοχή και την οικονομία της. Παρόλα αυτά στις αρχές του 19ου αιώνα η εθνική βιοτεχνία χειραφετούμενη και από τα αποτελέσματα της οικιακής οικονομίας όπως και από τις εξελίξεις τις εποχής εκείνης (1821) άρχισε να αναπτύσσεται και αυτή βαθμιαία όμως δεν ήταν ικανή από μόνη της να «σηκώσει το βάρος» της οικονομικής προόδου. Μέχρι και την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα οι συγκοινωνίες προήχθησαν μέσα από την κατασκευή καλύτερων οδών και η οικονομία έβαινε σε έναν μεγάλο ρυθμό ανάπτυξης. Ιδρύθηκαν πολλές βιομηχανικές επιχειρήσεις και η συγκέντρωση του πληθυσμού στις πόλεις ολοένα και αυξανόταν. Η επίδραση της Μεγάλης Ύφεσης τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα αποτέλεσε σημείο τριβής πολλών ιστορικών. Για μερικούς δε δικαιολογείται ο όρος Μεγάλη Ύφεση καθώς η αύξηση της παραγωγής ήταν τέτοια, κυρίως μετά το πέρας της κρίσης, ώστε να δώσει μεγάλη ώθηση στις βιομηχανικές χώρες.

Παρόλα τα θετικά βήματα η «νεαρή» ελληνική οικονομία είχε να αντιμετωπίσει πολλές δυσκολίες ακόμα. Το εμπορικό, το βιομηχανικό και το τραπεζικό κεφάλαιο αναπτύσσονταν ήδη προ της επανάστασεως όμως τα προβλήματα παρέμειναν. Αυτά μπορούν να κωδικοποιηθούν ως εξής: Καταρχάς στην έλλειψη τεχνικής μορφώσεως των επιχειρηματιών και των εργατών ,στη μεγάλη στενότητα των κεφαλαίων και στην έλλειψη καυσίμου ύλης. Αυτά τα τρία ζητήματα καθιστούσαν την Ελλάδα αδύναμη να αντιπαλέψει τον ξένο ανταγωνισμό καθώς και να μπει σε μία τροχιά μεγαλύτερης οικονομικής ανάπτυξης. Θα δούμε μετά πώς θα αντιμετωπίσει τα συγκεκριμένα ζητήματα η Ελλάδα. Από την εποχή λοιπόν εκείνη όμως μέχρι και το 1890 η Ελληνική βιομηχανία κατόρθωσε βαθμιαία να επιτύχει την πρόοδο που επιθυμούσε. Την ανάπτυξη αυτή την επιτάχυνε σε μεγάλο βαθμό η υποτίμηση της δραχμής η οποία εκδηλώθηκε από το 1885 μέχρι το 1895 και ενεργούσε προστατευτικά για τα προϊόντα της εγχώριας οικονομίας. Λόγω αυτής της εξέλιξης η ελληνική οικονομία μπόρεσε να ξεπεράσει αυτή των βαλκανικών χωρών με αποτέλεσμα το εγχώριο κεφάλαιο να ρίξει όλες του τις

δυνάμεις στη βιομηχανία ενώ το ξένο να ενδιαφερθεί για την εξόρυξη ορυκτού πλούτου. Η καθυστέρηση όμως του βιομηχανικού κεφαλαίου αντισταθμίζεται από την ανάπτυξη του εμπορικού και του εφοπλιστικού κεφαλαίου τα οποία μέσα από την εξάπλωσή τους στο βαλκανικό χώρο καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την στήριξη του βιομηχανικού κεφαλαίου.

Τα πράγματα όμως δεν πηγαίνανε ακριβώς όπως τα ήθελε το ελληνικό κεφάλαιο και η ελληνική αστική τάξη αν και μακροπρόθεσμα βγήκαν κερδισμένα μέσα από τις δυσκολίες της ελληνικής οικονομίας. Η ανάπτυξη λοιπόν της ελληνικής βιομηχανίας επιβραδύνθηκε αισθητά μέσα από την πτώχευση του ελληνικού κράτους, τον ελληνοτουρκικό πόλεμο το 1897 και από το 1896 της ανατίμησης της συναλλαγματικής αξίας της δραχμής.

Σημαντικό στοιχείο που δείχνει τη δυναμική της ελληνικής βιομηχανίας ήταν ο μετασχηματισμός του γεωργικού εργατικού πληθυσμού σε βιομηχανικό. Χαρακτηριστικά ο Ζολώτας (1926: 21-22):

«Η από του σημείου τούτου μέχρι της παρατηρουμένης κατά τό 1860 σχετικής αύξησεως του εργατικού και βιοτεχνικού πληθυσμού διαφορά δέον να αποδοθῆ ἀναμφιβόλως εἰς τήν αὐξησιν καί ἐξάπλωσιν τῆς χειροτεχνικῆς τάξεως, ἐνῶ ἡ ἔκτοτε παρατηρηθεῖσα ραγδαιότερα αὐξήσεις ὀφείλεται εἰς τούς ἐν ἐργοστασίοις ἀσχολουμένους ἐργάτας».

Δηλαδή βλέπουμε ότι η βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας επηρεάζει τόσο την κατανομή του πληθυσμού στις πόλεις όσο και τη μεγαλύτερη συγκεντροποίησή του σε αυτές. Μάλιστα όσον αφορά την αύξηση του αριθμού των πόλεων ο Ζολώτας μας πληροφορεί ότι το έτος 1853 υπήρχαν στην Ελλάδα τρεις μόνο πόλεις με ολικό πληθυσμό 66.425 ενώ κατά το έτος 1870 υπήρχαν 7 πόλεις με σύνολο 126.000 κατοίκων. Αυτό συνέβηκε για δύο λόγους. Καταρχάς λόγω της διαμόρφωσης μεγαλύτερης αγοράς καταναλώσεως το οποίο βασικά αποτελεί και τον κυρίαρχο λόγο καθώς μόνο με μεγάλη αγορά ζήτησης θα ευνοηθεί η βιομηχανία και επιπλέον λόγω της χειραφέτησης της βιοτεχνικής εργασίας από της γεωργίας. Ο σχηματισμός συνεπώς σταθερής αγοράς βιομηχανικών προϊόντων και κυρίως η προσφορά φτηνών εργατικών χεριών κατά τη δεύτερη και τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα

αποτέλεσαν καθοριστικούς παράγοντες που συντέλεσαν στη δημιουργία της ελληνικής βιομηχανίας.

Πολλοί ιστορικοί πέφτουν στο λάθος να συνδέουν την οικονομική κατάσταση μια χώρας απευθείας με το βιωτικό επίπεδο του λαού της, συνδέοντας γραμμικά τη σχέση «ανάπτυξη» καλή οικονομία για το λαό της χώρας. Για παράδειγμα στο βιβλίο του Περικλή Ροδάκη (2002: 98) ξεκινάει την ανάλυση της οικονομικής κατάστασης λέγοντας πως η οικονομική κρίση που έπληξε την Ελλάδα στο τέλος του 19^{ου} αιώνα συνεχίζεται και τις επόμενες δεκαετίες και κανένας δεν αμφιβάλλει για αυτό. Θα δούμε όμως ότι ο ελληνικός καπιταλισμός παρ' όλη την οικονομική ανέχεια του λαού της Ελλάδας και τις δυσκολίες που συνάντησε κατάφερε να τις υπερβεί προς χάριν της οικονομικής και βιομηχανικής ανάπτυξης που ακολούθησε τα επόμενα χρόνια. Ο Παντελής Πουλιόπουλος (1992) μάλιστα αναφέρει ότι η ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας στηρίχθηκε κυρίως εκτός από το προστατευτικό δασμολόγιο το πλάτεμα της εσωτερικής αγοράς και το νομισματικό πληθωρισμό στο χαμηλό μισθό του εργάτη όλη αυτή την περίοδο, που ενώ η οικονομία σε ορισμένους τομείς όπως το εμπόριο, η ναυτιλία και η βιομηχανία είχαν τάσεις ανάπτυξης ο μισθός του εργάτη αυξήθηκε συγκριτικά ελάχιστα σε σχέση με την αναλογία αυτή. Χαρακτηριστικά ο Πουλιόπουλος αναφέρει στο βιβλίο του ότι:

«Έτσι απομυζώντας απάνθρωπα την απόλυτη και σχετική αύξηση της υπεραξίας που έβγαζε η υπερεργασία του ελληνικού προλεταριάτου, το ελληνικό κεφάλαιο πραγματοποίησε τον “ιστορικό του προορισμό” στο πεδίο της βιομηχανίας».

Σελίδα 51 ,Πουλιόπουλος Παντελής (1992), *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα*, εκδ. Εργατική Δημοκρατία, Αθήνα.

Σίγουρα η νεαρή ελληνική βιομηχανία θα έχει να αντιμετωπίσει αρκετά προβλήματα. Τα κυριότερα από αυτά είναι η έλλειψη εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού και η στενότητα κεφαλαίων δηλαδή οι επενδύσεις οι οποίες είναι αναμικτές. Αυτή την δυσκολία η ελληνική αστική τάξη θα προσπαθήσει να την αντιμετωπίσει καθώς θα εκμεταλλευτεί τις διεθνείς συνθήκες έστω και περιστασιακά για να μπορέσει να ισοσκελίσει το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Παράλληλα ο παράγοντας που θα ευνοήσει εκείνη την περίοδο μέχρι το 1870 θα είναι η ανάπτυξη

του εμπορικού-εφοπλιστικού κεφαλαίου. Η ελληνική ναυτιλία θα αντιμετωπίσει προβλήματα κατά την άφιξη των ατμόπλοιων που όμως όπως θα δούμε και σε άλλο κεφάλαιο θα μπορέσει να τα υπερβεί αναπληρώνοντας ένα μεγάλο μέρος του κενού αυτού. Ταυτόχρονα στην ανάπτυξη του εφοπλιστικού-εμπορικού κεφαλαίου θα παίξει σημαντικό ρόλο η ανάπτυξη του τραπεζικού συστήματος.

«Συμβολικά, η περίοδός μας οριοθετείται με την εγκατάσταση στην Αθήνα δύο πολύ σημαντικών οικονομικών παραγόντων του ελληνισμού των παροικιών: του Ανδρέα Συγγρού στο ένα άκρο, του μεγαλοτραπεζίτη της Πόλης, ο οποίος εγκαινίασε ουσιαστικά την κίνηση των ομογενών προς την Ελλάδα το 1872, και του Εμμανουήλ Μπενάκη στο άλλο άκρο, του μεγαλοεπιχειρηματία της Αλεξάνδρειας, ο οποίος εγκαταστάθηκε στην ελληνική πρωτεύουσα στα 1908. Πολλές χειρονομίες ήταν κοινές στις κινήσεις αυτές, όπως η επαφή με τα ανώτατα κλιμάκια της εξουσίας ή η οικοδόμηση των μεγάρων στο βόρειο μέτωπο της λεωφόρου Κηφισίας. Ωστόσο ανάμεσά τους είχε μεσολαβήσει μια μικρή κοσμογονία. Η είσοδος των ομογενειακών κεφαλαίων προκάλεσε ένα μικρό σεισμό στα 1870-1880 ενώ η Αθήνα της εποχής του Μπενάκη είχε πλέον διαμορφώσει επαρκείς μηχανισμούς υποδοχής», (Αγριαντώνη 2003: 63).

Συνεπώς, η περίοδος αυτή σηματοδοτεί μεταξύ άλλων και την ανάπτυξη και εν πολλοίς την κυριαρχία του πιστωτικού τομέα στην ελληνική οικονομία. Χωρίς αυτή την παράλληλη διαδικασία ανάπτυξης θα ήταν δύσκολο για το ελληνικό κεφάλαιο να μπορέσει να στηρίξει την επόμενη περίοδο εκβιομηχάνισης η οποία θα είναι και η σημαντικότερη. Πρέπει, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι, παρότι από τη δεκαετία του 1870 αρχίζουν να λειτουργούν τραπεζικά ιδρύματα δίπλα στην ΕΤΕ και στην Ιονική Τράπεζα (που δραστηριοποιείται ως επί το πλείστον στα Ιόνια και έχει την έδρα της στο Λονδίνο) και παρά την κεντρική θέση που κατέχει η ΕΤΕ στον πιστωτικό χώρο, δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για «τραπεζικό σύστημα» με την κλασσική έννοια του όρου. Και αυτό, γιατί τούτο προϋποθέτει την ύπαρξη Κεντρικής Τράπεζας με δικαιοδοσίες ρύθμισης και ελέγχου του πιστωτικού συστήματος και την ανάληψη του ρόλου του δανειστή ύστατης προσφυγής, σε περιπτώσεις μεμονωμένων περιστατικών ή γενικευμένης κρίσης. Από την άλλη, είναι σημαντικό να διαπιστώσουμε ότι οι τράπεζες που ιδρύονται από το ομογενειακό κεφάλαιο στις

δεκαετίες του 1870 και του 1880, είχαν ως κύριο σκοπό τους να συμμετάσχουν στα κρατικά επενδυτικά εγχειρήματα.

Σημαντικό είναι επίσης να αναφέρουμε ότι το εμπορικό-εφοπλιστικό κεφάλαιο μπόρεσε να αναπτυχθεί και εκτός των συνόρων. Οι Έλληνες καπιταλιστές μπόρεσαν να επεκταθούν σε Μικρά Ασία, Ρουμανία, Νότια Ρωσία και Αίγυπτο. Ο επεκτατισμός της ελληνικής αστικής τάξης θα αποτελέσει καθοριστικό παράγοντα εκείνη την περίοδο. Η οικονομική ανάπτυξη μέσα από την επέκταση που υπόσχονται οι Έλληνες καπιταλιστές θα βρει την υλική της πολιτική στήριξη στη διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας. Συνεπώς αν και ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός χαρακτηρίζεται εκείνη την περίοδο από μέτρια ανάπτυξη χωρίς βαριά βιομηχανία, η προοπτική επέκτασης και ανάπτυξης φαίνεται και κρατάει ζωντανό αυτό το αίσθημα. Παράλληλα οι Έλληνες της διασποράς θα το ενισχύσουν καθώς αν και απολαμβάνουν ιδιαίτερων οικονομικών συνθηκών θα συνεχίσουν να αναπαράγουν στις κοινότητές τους στοιχεία της ελληνικής εθνικής συνείδησης, παράδοσης καθώς και πολιτισμού. Η «Μεγάλη ιδέα» συνεπώς *δε θα αποτελέσει άλλη μία «θεωρία»* αλλά αποτύπωση των αναγκαιοτήτων για επέκταση (οικονομική, εδαφική) της ελληνικής αστικής τάξης υποστηριζόμενη τόσο υλικά όσο και πολιτικά από τις ελληνικές μειονότητες των περιοχών αυτών.

Αν και η ελληνική οικονομία δεν διαθέτει ακόμα βαριά βιομηχανία όπως άλλες χώρες της Ευρώπης προκειμένου να πραγματοποιηθεί αυτός ο στόχος, αυτό το οποίο συντελείται και αυτή αλλά και την επόμενη δεκαετία είναι η στροφή σε άλλες μορφές ανάπτυξης δηλαδή αυτές που κατευθύνονται από το εμπορικό, εφοπλιστικό κεφάλαιο και δημιουργούν τους όρους για το πέρασμα στο βιομηχανικό. Παράλληλα σταθεροποιείται στο θεσμικό πλαίσιο το φιλελεύθερο μοντέλο που είχε εγκαινιασθεί ήδη από το 1864. Κατά κύριο λόγο πρόκειται για την αρχή της δεδηλωμένης η οποία υποχρεώνει το βασιλιά να αναθέτει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης μόνο σε αυτούς που έχουν την κοινοβουλευτική πλειοψηφία, ενώ παράλληλα θα αποτύχουν τα σχέδια των συντηρητικών για την επαναφορά της γερουσίας. Όσον αφορά την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, και είναι πολύ σημαντικό αυτό για την κατανόηση της εξέλιξης εκείνη την περίοδο, οξύνεται ο ελληνοτουρκικός και ο ελληνοβουλγαρικός εθνικιστικός ανταγωνισμός, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις θα οξύνεται κυρίαρχα ένας από τους δύο.

Ο ελληνικός στρατός θα μπει στη Θεσσαλία μόνο εφόσον είναι σίγουρη η νίκη της Ρωσίας επί της Τουρκίας στον ρωσοτουρκικό πόλεμο ενώ η Ρωσία στις διαπραγματεύσεις που θα γίνουν αργότερα η Ρωσία θα ταχθεί υπέρ των βαλκανικών δυνάμεων για λόγους που έχουν να κάνουν με το συσχετισμό δύναμης και στην ευρύτερη περιοχή αλλά και διεθνώς. Χάρη στη αγγλογαλλικής υποστήριξη εν τέλει θα ενσωματωθεί στην Ελλάδα η Θεσσαλία τρία χρόνια αργότερα το 1881. Οι βουλγαρικές διεκδικήσεις στη Μακεδονία διαμόρφωσαν ένα νέο πλαίσιο όσον αφορά την ελληνική εξωτερική πολιτική. Μάλιστα οι ελληνοτουρκικές σχέσεις καλυτέρεψαν στο βαθμό που η ελληνική κυβέρνηση έφθασε να καταδικάσει την κρητική επανάσταση του 1889. Οι Κρήτες θέλησαν να εκμεταλλευτούν το γεγονός ότι η οθωμανική αυτοκρατορία ήταν απασχολημένη με την εξέγερση των Αρμενίων το 1896. Οι επαναστάτες Κρητικοί καλούν σε συνέλευση τον κρητικό λαό στη θέση Κλήμα και Κράπη. Η συνέλευση ενέκρινε ψήφισμα που στάλθηκε στις Μεγάλες Δυνάμεις και στην ελληνική κυβέρνηση χωρίς όμως κανένα αποτέλεσμα.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα αναλάβει εξέχοντα ρόλο στην Κρητική Επανάσταση φυσικά όχι λόγω του «ριζοσπαστισμού» που τον διακατέχει αλλά για άλλους λόγους που έχουν να κάνουν με τη στρατηγική της αστικής τάξης της Ελλάδας που τον στήριξε σε όλες του τις κινήσεις. Οι κινητοποιήσεις του ελληνικού λαού είναι αυτές που εν τέλει αναγκάζουν την κυβέρνηση να ταχθεί υπέρ της ένωσης. Χαρακτηριστικά του «επαναστατικού» πνεύματος του τα εξής λόγια:

«Όταν η εξουσία αφαιρεί τας ελευθερίας του λαού δια πραξικοπήματος, εκεί ανοίγεται πλέον η νόμιμος οδός των επαναστάσεων και εκ της οδού ταύτης νικητής θα εξήρχετο ο υπέρ των ελευθεριών του αμυνόμενος λαός, συντριβών ανηλεώς πάσαν εναντίον του δύναμιν» (Ελευθέριος Βενιζέλος, την εφημερίδα *Κήρυξ*, Ιούνιος 1902).

Βέβαια, να μην ξεχνάμε ότι είναι ο ίδιος πολιτικός λίγα χρόνια αργότερα για να αποφύγει τις τουρκικές αλλά και διεθνείς αντιδράσεις δε θα προχωρήσει στην Ένωση με την Ελλάδα. Είναι ο ίδιος πολιτικός που θα εφαρμόσει το περίφημο ιδιώνυμο θα στείλει στρατεύματα στην Ουκρανία για χάρη της Entente να καταπνίξουν τους εξεγερμένους εργάτες της Ρωσίας λίγα χρόνια αργότερα.

Το 1911 θα οργανωθούν ένοπλες λαϊκές πολιτοφυλακές οι οποίες θα δυναμώσουν την παρουσία τους όταν ο Βενιζέλος θα αρνηθεί την είσοδο των Κρητών στο Ελληνικό κοινοβούλιο. Τον επόμενο χρόνο, με την έναρξη των Βαλκανικών πολέμων στην προσπάθειά του να δυναμώσει τον ελληνικό στρατό και να ενσωματώσει πολίτες με εμπειρία στον πόλεμο θα αναγνωρίσει την Κρήτη ως ελληνική προκειμένου να λάβουν μέρος οι Κρητικοί στον πόλεμο.

Από το 1910 όμως και μετά η ελληνική βιομηχανία σημειώνει νέα περίοδο ακμής. Αυτή την συμπληρώνουν οι βαλκανικοί πόλεμοι του 1912-1913 μέσα από την επιστράτευση μεγάλου μέρους εργατών των εργοστασίων της χώρας. Γενικότερα οι βαλκανικοί πόλεμοι επέδρασαν θετικά στη μελλοντική βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας γιατί προσαρτήθηκαν νέα εδάφη τα οποία ήταν κατάλληλα για τη βιομηχανική εκμετάλλευση καθώς το αστικό στοιχείο στις περιοχές εκείνες (Μακεδονία) ήταν αρκετά ισχυρό. Η ελληνική βιομηχανία κατά την εποχή εκείνη πραγματοποίησε αξιοσημείωτα κέρδη όμως η μεγάλη διάρκεια του πρώτου παγκοσμίου πολέμου είχε και αρνητικές επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία. Αρκετές νέες επιχειρήσεις σημείωσαν στασιμότητα έως και διακοπή των εργασιών, καθώς η εισαγωγή νέων μηχανών και υλικών που χρειάζονταν για τη λειτουργία τους κατέστη αδύνατη λόγω της επικινδυνότητας που συνέτρεχε ως συνέπεια της εμπόλεμης κατάστασης. Λόγω αυτής της κατάστασης δημιουργήθηκαν νέες εμπορικές οδοί κυρίως μέσα από τη θάλασσα για το εξωτερικό όμως και το εσωτερικό.

Η συρρίκνωση του διεθνούς εμπορίου είχε ως συνέπεια, ο κύριος και σε ορισμένες περιπτώσεις ο μοναδικός προμηθευτής βιομηχανικών προϊόντων να είναι οι ελληνικές επιχειρήσεις, όπου η ζήτηση στη χώρα ήταν αρκετά μεγάλη λόγω και της προσάρτησης εδαφών της Μακεδονίας. Συνεπώς παρ' όλες τις δυσκολίες η ελληνική βιομηχανία πραγματοποίησε κέρδη την εποχή εκείνη κυρίως λόγω της διεθνούς συγκυρίας, η οποία έφερε την υπερτίμηση των εγχώριων προϊόντων.

Δυσκολία αντιμετώπισε η ελληνική βιομηχανία κατά την περίοδο 1922 και 1923 λόγω των διακυμάνσεων του συναλλάγματος και της εν γένει κρίσιμης κατάστασης την οποία επέφερε η Μικρασιατική αποτυχία. Η κρίσιμη αυτή περίοδος φαίνεται να τελείωσε γρήγορα καθώς η νέα εισροή προσφύγων θα ευνοήσει τη βιομηχανική ανάπτυξη.

Η είσοδος 1.300.000 προσφύγων θα αποτελέσει την τέλεια μαγιά για την ώθηση της ελληνικής βιομηχανίας μακροπρόθεσμα, καθώς, ενώ στην αρχή ο προσφυγικός κόσμος επιβάρυνε την ελληνική οικονομία η οποία με τα πενιχρά της κεφάλαια θα έπρεπε να φροντίσει τους πρόσφυγες, στη συνέχεια αποτέλεσε το φθινό και ειδικευμένο εργατικό δυναμικό στο οποίο στηρίχθηκε η βιομηχανική ανάπτυξη. Ταυτόχρονα θετικοί δείκτες ήταν η τροποποίηση της αναλογίας μεταξύ βιομηχανικών ειδών καταναλώσεως και βιομηχανιών σταθερού κεφαλαίου προς όφελος των δεύτερων. Επίσης συντελέστηκε συγκέντρωση μεγάλων κεφαλαίων και δημιουργία μεγάλων επιχειρήσεων.

4. Η βιομηχανική ανάπτυξη σε νέα τροχιά

Στην παρούσα ενότητα αρχικά θα ανακεφαλαιώσουμε ορισμένα από τα συμπεράσματα της μέχρι τώρα ανάλυσής μας σχετικά με την περίοδο από το 1870 μέχρι και την επανάσταση στο Γουδί, η οποία χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη τόσο στη βιομηχανία όσο και σε άλλους τομείς της οικονομίας. Μιλώντας λοιπόν για τις συνολικές εξελίξεις της περιόδου, η ανάπτυξη που σε ένα βαθμό έγινε εφικτή μέσα από την αναβάθμιση του εμπορικού-εφοπλιστικού κεφαλαίου μετασχηματίζεται και το βιομηχανικό αρχίζει να παίζει έναν πιο πρωτεύοντα ρόλο. Η εγκατεστημένη βιομηχανική ισχύς τετραπλασιάζεται ενώ η βελτίωση των οικονομικών του κράτους είναι εξίσου εντυπωσιακή. Τα ελλείμματα των προϋπολογισμών μειώνονται ενώ ο δημόσιος δανεισμός περιορίζεται δραστικά. Ακόμα θεαματικότερη ήταν η βελτίωση στις τιμές και στην αξία του νομίσματος. Οι επιδόσεις της ιδιωτικής οικονομίας είναι εξίσου καλές ενώ ο τριτογενής τομέας αρχίζει να κατακτά όλο και περισσότερο καλύτερη θέση. Το εσωτερικό εμπόριο αναδιοργανώθηκε χάρη στη λειτουργία νέων μικρών επιχειρήσεων και βελτιώθηκε το εμπορικό ισοζύγιο.

Μεταξύ 1900 και 1909 ο αριθμός των βιομηχανιών και των βιοτεχνιών θα αυξηθεί κατά 60%, η συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν θα αυξηθεί κατά 30%.

ΟΓΚΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ 1865-1920

κατά κεφαλήν αγροτικού πληθυσμού και ποσοστιαίες αυξομειώσεις(μέσος όρος επιλεγμένων περιόδων

Έτος ή περίοδος	Σίτος	Ελαιόλαδο	Οίνος	Σταφίδα	Καπνά	Αστικός πληθυσμός	Αγροτικός πληθυσμός
ΜΟ 1865-68	108	16	107	55	2	335.883	1.063.620

MO 1877-80	113	15	122	78	3	459.742	1.204.10 6
MO 1895-98	95	27	99	96	3	763.537	1.674.11 8
MO 1907- 1910	124	23	116	93	5	887.566	1.776.39 8
MO 1916- 1919	99	26	95	44	9	1.728.71 9	3.086.65 5
MO 1895- 98/1865- 68	-12%	64%	-8%	75%	79%	12%	5%
MO 1907- 1910/ 1865-68	14%	43%	8%	70%	203%	164%	66%
MO 1916- 1919/186 5/68	-8%	61%	-11%	-19%	44%	415%	196%

Πηγές: Κωστελένος και Πετμεζάς(αδημ 2002),Φραγκιαδάκης. Στις καλλιεργούμενες εκτάσεις δεν περιλαμβάνονται οι καλλιέργειες καρποφόρων δένδρων.

Την περίοδο που εξετάζουμε, δηλαδή την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, η βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα είναι μεγάλη αν και αυτό δε συνδέεται με την οικονομική κατάσταση του πληθυσμού. Συνολικά, το διάστημα 1870-1909 αποτελεί μία περίοδο που μπαίνουν οι βάσεις της μεγάλης αυτής εκβιομηχάνισης η οποία θα συνεχιστεί και την επόμενη δεκαετία με ακόμα μεγαλύτερη ένταση. Για να μπορέσουμε να δούμε τη βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα την εποχή εκείνη θα πρέπει να δούμε και το ρόλο που έπαιξε η ναυτιλία κυρίως και δευτερευόντως οι

σιδηρόδρομοι όσον αφορά τις συγκοινωνίες και μεταφορές καθώς αυτοί έπαιξαν ρόλο μετά το 1916 συνδέοντας την Ελλάδα με την υπόλοιπη Ευρώπη .

Ο εμπορικός στόλος της Ελλάδας έχει αρχίσει να αυξάνεται από την απελευθέρωση και μετά, κυρίως ως αναγκαιότητα προκειμένου το ελληνικό εμπορικό κεφάλαιο να καλύψει το «χώρο» που είχε αφήσει το γαλλικό. Χαρακτηριστικό όμως της μεγάλης αύξησης του στόλου αποτελεί το γεγονός ότι το 1914 ο ελληνικός εμπορικός στόλος καταλαμβάνει τη 13η θέση (από άποψη χωρητικότητας) στον κόσμο. Ο Ξ. Ζολώτας αναφέρει μάλιστα ότι από το 1901 μέχρι το 1924 η συνολική χωρητικότητα διπλασιάστηκε ενώ ο αριθμός των πλοίων τριπλασιάστηκε. Ο παρακάτω πίνακας μας δείχνει τη συγκοινωνιακή και εμπορική κίνηση στο λιμάνι του Πειραιά.

Έτος	1882	πλοία	Καθαρής χωρητικότητας σε τόνους	1829000
Έτος	1901	πλοία	Καθαρής χωρητικότητας σε τόνους	2187000
Έτος	1910	πλοία	Καθαρής χωρητικότητας σε τόνους	3594000
Έτος	1912	πλοία	Καθαρής χωρητικότητας σε τόνους	3696000
Έτος	1922	πλοία	Καθαρής χωρητικότητας σε τόνους	4313000
Έτος	1923	πλοία	Καθαρής χωρητικότητας σε τόνους	4120000
Έτος	1924	πλοία	Καθαρής χωρητικότητας σε τόνους	4651000

Πηγή: Ξενοφώντος Ε. Ζολώτα, Η ΕΛΛΑΣ ΕΙΣ ΤΟ ΣΤΑΔΙΟΝ ΤΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ σελ50

Σπουδαίο συνεπώς ρόλο στην εκτίναξη της οικονομίας της Ελλάδας έπαιξε το γεγονός ότι διέθετε ναυτιλία ικανή για την πραγματοποίηση πληθώρας μεταφορών οι οποίες καθιστούσαν τα εμπορεύματα καταναλώσιμα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι βιομηχανικά προηγμένες χώρες και τα μεγαλύτερα βιομηχανικά κέντρα χτίστηκαν και αναπτύχθηκαν δίπλα σε θαλάσσιες οδούς. Το Μάντσεστερ, το Λίβερπουλ η Βρέμη και η Βαρκελώνη είναι μερικά από τα κέντρα αυτά. Η Ελλάδα είχε σημαντική θέση όσον αφορά τα λιμάνια λόγω του Πειραιά, όμως στις υπόλοιπες οδούς όπως σιδηρόδρομους, σύγχρονους δρόμους ήταν αρκετά πίσω με αποτέλεσμα το βάρος της οικονομικής προόδου της χώρας να το αναλάβουν πόλεις με μεγάλα λιμάνια. Αν εξαιρέσουμε την περίοδο που ήρθαν τα ατμόπλοια για να αντικαταστήσουν τα ιστιοφόρα, όπου η Ελλάδα δε μπόρεσε γρήγορα να κάνει τη μετάβαση, η προηγούμενη περίοδος είναι περίοδος συνεχούς ανάπτυξης για την εμπορική ναυτιλία. Μέχρι την έλευση των ατμόπλοιων η εμπορική ελληνική ναυτιλία έχει περίοπτη θέση παγκόσμια από τη άποψη της χωρητικότητας. Η ταχεία αυτή πρόοδος που έχει η ελληνική εμπορική ναυτιλία παρόλες τις δυσκολίες που αντιμετώπισε μετά την ελληνική επανάσταση με την καταστροφή μεγάλου μέρους του στόλου της προκαλεί το ενδιαφέρον και την έκπληξη στα διεθνή κέντρα.

Η επίδραση της ναυτιλίας στη βιομηχανία έγκειται στο γεγονός ότι εξυπηρετείται η μεταφορά πρώτων υλών και βιομηχανικών εμπορευμάτων. Επιπλέον και κυρίως, η σπουδαιότητα της ναυτιλίας έγκειται στο πως μέσα από την ναυτιλία επενδύονται κεφάλαια στη βιομηχανία. Αυτό γίνεται μέσα από τα κέρδη των Ελλήνων εφοπλιστών και στο πως αυτά εν τέλει αξιοποιούνται για την επανεπένδυσή τους στη βιομηχανία μέσα από την ίδρυση νέων επιχειρήσεων.

Αυτό είναι και ένα ζήτημα που δημιουργεί διχογνωμίες μεταξύ πολλών ιστορικών για τη μορφή προόδου της ελληνικής οικονομίας ως προς τον τρόπο ανάπτυξής της. Πολλοί ιστορικοί υποστηρίζουν ότι η ανάπτυξη της χώρας δεν

υποστηρίχθηκε από την ελληνική αστική τάξη, πως οι Έλληνες εφοπλιστές είχαν τα συμφέροντά τους σε λιμάνια του εξωτερικού και με αυτό τον τρόπο δεν στήριζαν την ελληνική οικονομία, δηλαδή πως το εμπορικό και εφοπλιστικό κεφάλαιο αποτέλεσαν για την Ελλάδα μη παραγωγική μορφή. Η άποψη αυτή δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Θα προσπαθήσω να το δικαιολογήσω παρακάτω.

Όλο το σύστημα που συνδέεται και με το εμπορικό και το εφοπλιστικό κεφάλαιο καθώς και οι λειτουργίες που επιτελούνται μέσα από αυτό αποτελεί συνεχές επενδύόμενο κεφάλαιο με διάφορους τρόπους το οποίο θα αναλύσουμε παρακάτω. Η λειτουργία του μεταφορικού κεφαλαίου της εμπορικής ναυτιλίας έχει δύο πλευρές. Από την μία πλευρά παράγει εμπορεύματα με την μορφή της παροχής άυλων υπηρεσιών στους καπιταλιστές που παράγουν τα αγαθά προς κατανάλωση (αλλά και στους επιβάτες). Συμμετέχει δηλαδή στην τελική αξία των εμπορευμάτων και αποσπά υπεραξία από τα τμήματα της εργατικής τάξης που εκμεταλλεύεται δηλαδή τους ναυτεργάτες. Από την άλλη πλευρά συμμετέχοντας στην κυκλοφορία των εμπορευμάτων, λειτουργεί λόγω ειδικής θέσης ως τμήμα του εμπορικού κεφαλαίου αποσπώντας τμήματα της υπεραξίας που δημιουργούνται κατά την παραγωγή – κατανάλωση των εμπορευμάτων. Το ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο συνεπώς κατέχει σπουδαίο ρόλο τόσο στην οικονομία όσο και στη διαμόρφωση του συνασπισμού εξουσίας στην Ελλάδα τόσο ιστορικά όσο και στο σήμερα.

Η ελληνική ναυτιλία αντιμετώπισε πρόβλημα την περίοδο που άρχισαν να χρησιμοποιούνται ατμόπλοια καθώς η ναυπήγησή τους γινόταν κυρίως στο εξωτερικό. Ο Ζολώτας αναφέρει:

«Από της χρησιμοποιήσεως όμως του ατμόπλοιου η ναυπηγία εν Ελλάδι ήρχισε να παρακμάζει καθόσον τα ατμόπλοια ήτο απαραίτητον να παραγγέλλωνται εν τη αλλοδαπή»

σελίδα 52, Ζολώτας Ξενοφών (1926), *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκης, εν Αθήναις

και επισημαίνει κατόπιν ότι στην Ελλάδα, λόγω της ελλείψεως του άνθρακα καθώς και άλλων αιτίων, ήταν δύσκολο να επιτευχθεί μια τέτοια παραγωγή. Παρά αυτή την αδυναμία της εμπορικής ναυτιλίας εκείνη την περίοδο θα

μπορέσει να εξισορροπήσει την απώλεια της ναυπηγικής βιομηχανίας μέσα από το εξωτερικό εμπόριο το οποίο είναι αρκετά υψηλό. Με αυτόν τον τρόπο η ελληνική εμπορική ναυτιλία θα καταφέρει να κάνει το πέρασμα από τα ιστιοφόρα στα ατμόπλοια και αυτό θα φανεί μετέπειτα στην αύξηση του αριθμού τους. Ο επόμενος πίνακας θα μας δείξει την ταχεία ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας ατμόπλοιων τόσο ως προς τον αριθμό όσο και ως προς την καθαρή χωρητικότητα.

Έτος	Πλοία	Καθαρή χωρητικότητα	Μέση καθαρή χωρητικότητα κατά ατμόπλοιο
1875	28	8240	294
1883	50	24160	483
1892	104	61092	587
1896	107	88929	669
1900	122	114484	857
1904	201	214841	962
1909	299	290540	1012
1911	343	387634	1130
1912	348	433797	1246
1913	389	493404	1268

Πηγή: Ξενοφώντος Ε. Ζολώτα, Η ΕΛΛΑΣ ΕΙΣ ΤΟ ΣΤΑΔΙΟΝ ΤΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ σελ55.

Η βασικότερη όμως σπουδαιότητα της ναυτιλίας στην ελληνική εκβιομηχάνιση δεν έγκειται στο γεγονός ότι απλά ήταν ένας κλάδος μεταφοράς και εμπορίου αλλά όσο ότι αποτέλεσε μοχλό ροής κεφαλαίων στις βιομηχανικές επιχειρήσεις. Μέρος δηλαδή των κερδών των ελληνικών ναυτιλλομένων διατίθεται στις βιομηχανικές επιχειρήσεις. Αξίζει να αναφερθεί το σημαντικό ειδικό βάρος, και ιστορικά και συγκυριακά, του κεφαλαίου που δραστηριοποιείται εκτός της ελληνικής επικράτειας αλλά βρίσκεται στην κατοχή κεφαλαιοκρατών που έχουν ελληνική εθνικότητα. Παλαιότερα αυτό αφορούσε τις ελληνικές κοινότητες που δραστηριοποιούνταν στον τομέα του εμπορικού κεφαλαίου στην οθωμανική αυτοκρατορία, ή στην Μέση Ανατολή, αλλά και τους Έλληνες εφοπλιστές. Η εισροή κεφαλαίων από το

εξωτερικό από στοιχεία ελληνικής καταγωγής αποτέλεσε και τη βάση μίας πρώτης συσσώρευσης κεφαλαίου σε νέους παραγωγικούς τομείς.

Θα προσπαθήσω τώρα να παρουσιάσω με λίγα λόγια για την βιομηχανική πολιτική που ακολούθησε το ελληνικό κράτος για να ενισχύσει την εγχώρια βιομηχανία. Καταρχάς για να μπορέσουμε να εξετάσουμε τη βιομηχανική πολιτική θα πρέπει να δούμε το ρόλο που έπαιξαν δύο παράγοντες. Ο πρώτος είναι οι δασμοί και ο δεύτερος αφορά άλλους παράγοντες προαγωγής της βιομηχανίας που έχουν να κάνουν με την παραχώρηση γηπέδων για τη δημιουργία εργοστασίων, επιχορηγήσεις κτλ. Την περίοδο που εξετάζουμε, τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, κυρίως ο πρώτος παράγοντας θα βοηθήσει στην ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας ενώ ο δεύτερος θα αρχίσει κυρίως μετά το 1920. Ο Ζολώτας αναφέρει :

«Το συμπέρασμα τής μέχρι σήμερα δασμολογικής πολιτικής δύναται να διατυπωθῆ δι ὀλίγων ὡς ἑξῆς: οἱ υψιλοὶ δασμοὶ δέν ἐνήργησαν διαπαιδαγωγικῶς καὶ ἐνισχυτικῶς ἐπὶ τῆς ἐλληνικῆς βιομηχανίας, ἀλλὰ συνέτειναν εἰς τὴν δημιουργίαν ἀσθενικῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων» (Ζολώτας 1926: 121).

Συνεπώς η βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας δεν ήταν αποτέλεσμα συντονισμένης βιομηχανικής πολιτικής αλλά αυτή ήρθε πολύ αργότερα το 1922 με το νόμο 2948, ο οποίος έδινε τη δυνατότητα απαλλοτριώσης ιδιοκτησιών υπέρ της δημιουργίας ή επέκτασης βιομηχανικών εγκαταστάσεων, η ίδρυση επαγγελματικών σχολών, απαλλαγές φόρων και άλλα μέτρα που έδειχναν το πραγματικό ενδιαφέρον του κράτους για βιομηχανική πολιτική.

Θα προσθέσω λίγα στοιχεία για την κατάσταση των πρώτων υλών στην Ελλάδα και πως αντιμετώπισε τα διάφορα προβλήματα που εμφανίστηκαν στην πορεία, καθώς η ύπαρξή τους αποτελεί όρο για την ώθηση της βιομηχανίας. Οι πρώτες ύλες χωρίζονται σε δύο κατηγορίες τις ορυκτές και τις γεωργικές. Η Ελλάδα λόγω του ορεινού της εδάφους (πριν την επέκταση του ελληνικού εδάφους ειδικότερα) διέθετε περιορισμένο καλλιεργήσιμο έδαφος. Αυτό είχε ως συνέπεια όπως θα δούμε και μετέπειτα την επιτάχυνση της αγροτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους. Αν εξετάσουμε τα ορυκτά που έχει η Ελλάδα, θα πούμε με μια πρόχειρη ματιά ότι δεν βρίσκεται σε ευνοϊκή θέση επειδή στερείται λιθάνθρακα ο οποίος αποτελεί

σημαντικό καύσιμο της βιομηχανίας. Αυτό όμως θα ήταν λάθος καθώς καμία χώρα ή ελάχιστες έχουν 100% αυτάρκεια και αυτά που χρειάζεται κάθε χώρα κάθε φορά προέρχονται από τις εισαγωγές. Συνεπώς ναι μεν η Ελλάδα δεν έχει λιθάνθρακα τον οποίο εισήγαγε από το εξωτερικό είχε όμως κοιτάσματα λιγνίτη τα οποία δεν κάλυπταν τις συνολικές ανάγκες της εγχώριας βιομηχανίας. Η εκμετάλλευση του λιθάνθρακα θα καθυστερήσει, και η Ελλάδα θα αντιμετωπίσει διάφορες δυσκολίες στο ζήτημα αυτό στην αρχή.

Συνεπώς για την κατάσταση των πρώτων υλών μπορούμε να πούμε ότι η Ελλάδα καταρχάς αναγκάζεται να εισάγει άνθρακα (και σιτηρά) σε μεγάλο βαθμό από το εξωτερικό. Θα δούμε ότι μέσα από την κρατική μέριμνα στο ζήτημα των σιτηρών και πρωτοβουλίες όπως η ίδρυση γεωργικών σχολών και συνεταιρισμών για την αύξηση της απόδοσης στα σιτηρά, η κατάσταση θα βελτιωθεί. Επίσης στα επόμενα χρόνια θα επιτευχθεί εντατικότερη καλλιέργεια των εδαφών. Η προσάρτηση της Θεσσαλίας θα παίξει καθοριστικό ρόλο σε αυτή την κατεύθυνση. Μια εικόνα της μέσης ετήσιας παραγωγής των βιομηχανικών, γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων θα μας δώσει ο επόμενος πίνακας:

Προϊόντα	Παραγωγή σε τόνους	Εισαγωγές σε τόνους	Εξαγωγές σε τόνους
Δημητριακά	700.000	206.118	-
Καπνός	40.000	76	31.537
Σταφίδες	130.000	-	103.000
Οίνος	205.000	257	33.249
Έλαιο	80.000	65	9.635
Σησάμι	2.000	1.200	-
Βαμβάκι	3.500	3.800	-
Έριον	3.000	300	700
Κουκούλια	597	-	14
Δέρματα χονδρά	2.500	4.161	-
Δέρματα λεπτά	5.000	-	2.396

Πηγή: Ξενοφώντος Ε. Ζολώτα, Η ΕΛΛΑΣ ΕΙΣ ΤΟ ΣΤΑΔΙΟΝ ΤΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ σελ40

Πηγή: Ζολώτας 1926: 40 Βάσει στατιστικών δεδομένων της Διεύθυνσης Στατιστικής του υπουργείου εθνικής οικονομίας ο πίνακας είναι προϊόν επεξεργασίας του μέσου όρου των ετών 1921, 1922, 1923 και 1924

Σε μεγάλο βαθμό η καύσιμος ενέργεια θα απασχολήσει συνολικότερα την ελληνική οικονομία όλη αυτή και την μετέπειτα περίοδο και για αυτό το λόγο οι κυβερνήσεις θα προσπαθήσουν να μειώσουν το έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο που υπάρχει και λόγω της εισαγωγής γαιάνθρακα όσο και μέσα από την δημιουργία νέων επιχειρήσεων για την εντατικότερη εκμετάλλευση των λιγνιτωρυχείων. Θα βοηθήσει και η εκμετάλλευση των μεταλλείων σε αυτή την κατεύθυνση μέσα και από το σχετικό νόμο που ψηφίστηκε το 1861. Η συστηματική όμως εκμετάλλευση θα αρχίσει από το 1864 ενώ η πρώτη εταιρία που θα ιδρυθεί είναι του Σερπιέρη (όπως είπαμε και σε προηγούμενη ενότητα), αργότερα όμως θα διατεθούν επιπλέον κεφάλαια προς επένδυση. Μια θετική προσπάθεια για την άρση των εμποδίων στον τομέα ορισμένων βιομηχανικών υλών σημειώθηκε το 1867 με την ψήφιση του νόμου «περί μεταλλείων και ορυκτών». Όπως γράφει το τότε τμηματάρχης της Δημόσιας Οικονομίας του Υπουργείου Εσωτερικών Α. Μανσόλας,

«η μεταλλευτική βιομηχανία εξήγειρε την δραστηριότητα και την κερδοσκοπική των πολιτών τάση, πανταχού δε σχεδόν της Ελλάδος περιέτρεχαν τα όρη και τας κοιλάδας προς ανίχνευσιν του υπό την επιφάνειαν αυτών, κατά την ιδέαν των απλουστέρων, υποκρυπτομένου πλούτου, εξου ωνειροπωλούντο αμύθητα κέρδη».

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ΄: 180-181, 312. συλλογικό Εκδοτική Αθηνών

Η κατάσταση για την καλύτερη εκμετάλλευση όπως επίσης και η ανάγκη για τη δημιουργία εσωτερικής αγοράς θα εγκαινιάσει μία νέα κυβερνητική πολιτική για τη δημιουργία οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου. Προτού συνεχίσουμε την ανάλυσή μας σε σχέση με τις πρώτες ύλες και το θέμα το μεταλλευμάτων αξίζει να αναφερθούμε στα δημόσια έργα και τους σιδηρόδρομους που έγιναν εκείνη την περίοδο. Πράγματι, η βιομηχανική ανάπτυξη κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, συνδέεται παράλληλα με μια στροφή της οικονομικής πολιτικής του κράτους προς την επεκτατική δημοσιονομία. Πρόκειται για την εποχή των μεγάλων κρατικών δαπανών για έργα υποδομής και ο Χαρίλαος Τρικούπης δίκαια έχει συνδέσει το όνομά του με τα μεγάλα έργα αυτής της εποχής. Βέβαια, όλες οι κυβερνήσεις του 19ου αιώνα επιδίωξαν να υποβοηθήσουν τον «εξευρωπαϊσμό» της χώρας, εισάγοντας καινοτομίες, τεχνολογικές ή θεσμικές. Αλλά με τον Τρικούπη, η πολιτική των δημοσίων έργων και ειδικότερα των συγκοινωνιακών, αποκτά συνολικό σχέδιο - με στόχο, βέβαια, όχι μόνο την οικονομική ανάπτυξη, αλλά και την εθνική άμυνα - και τα μέσα για την υλοποίησή του. Η κατασκευή των σιδηροδρόμων, ειδικότερα, το σημαντικότερο έργο της εποχής, ωρίμαζε επί μία τουλάχιστον δεκαετία προτού αναλάβει ο Χαρίλαος Τρικούπης (βλ. Παπαγιαννάκης 1982).

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας καθώς όμως και η προοπτική για επιπλέον εδαφική επέκταση επιτάχυναν σε μεγάλο βαθμό τις εξελίξεις σε σχέση με το συγκοινωνιακό πρόβλημα. Το 1864 οι δρόμοι της χώρας δεν ξεπερνούσαν τα 1500 χιλιόμετρα. Μέχρι το 1909 προστέθηκαν άλλα 2750 χιλιόμετρα δρόμων. Το μεγαλύτερο μέρος του σιδηροδρομικού δικτύου της χώρας, από 1.575 χλμ., κατασκευάστηκε στην τρικουπική δεκαετία 1883-92 (με μέσο όρο 91 χλμ. τον χρόνο) όμως υπολειπόταν σε μεγάλο βαθμό σε σχέση με αυτό της υπόλοιπης δυτικής Ευρώπης. Η συνολική χρηματοδότηση των έργων έχει υπολογιστεί σε 250 εκατομμύρια δραχμές περίπου, από τα οποία το κράτος κατέβαλε το 61,7% παρά την αρχική πρόθεση του Τρικούπη να περιορίσει την κρατική συμμετοχή. Για τα έργα αυτά το ελληνικό κράτος παίρνει δάνεια τα οποία αποτελούν τα μεγαλύτερα στην ιστορία του. Τέλος, μολοντί η χρονική παράταση των έργων αύξησε το κόστος τους, ωστόσο σε ετήσια βάση ο κρατικός προϋπολογισμός επιβαρυνόταν λιγότερο και για αυτό, όπως έχει επισημανθεί, η σιδηροδρομική επένδυση δεν μπορεί να

θεωρηθεί υπεύθυνη για την πτώχευση του 1893 (βλ. Παραπάνω) – εξάλλου, όπως θα δούμε, τα έργα απορρόφησαν μικρό μέρος των δανείων.

Η πρώτη σοβαρή προσπάθεια για την εκμετάλλευση λιγνιτικών κοιτασμάτων στη χώρα μας άρχισε στο Αλιβέρι (Εύβοια) το 1873. Δυστυχώς μια φοβερή πλημμύρα το 1897 κατέστρεψε όλες τις επιφανειακές και υπόγειες εγκαταστάσεις εξόρυξης. Η εκμετάλλευση ξανάρχισε μετά τον πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο. Το 1922 η ετήσια παραγωγή έφθασε τους 23.000 τόνους και διατηρήθηκε μέχρι το 1927. Συνεπώς ναι μεν η Ελλάδα είχε μία στέρηση σε κάποιες πρώτες ύλες όμως αυτή μπόρεσε να την καλύψει με την εκμετάλλευση άλλων πρώτων υλών και την εξαγωγή τους. Το διαρκές έλλειμμα συνεπώς που έχει η Ελλάδα στο εμπορικό ισοζύγιο θα περιοριζόταν σιγά σιγά καθώς όσο περνούσαν τα χρόνια θα μειωνόταν η εισαγωγή γαιανθράκων γιατί η εγχώρια βιομηχανία θα έπαιρνε φθηνότερη και ασφαλέστερη καύσιμο ύλη. Παράλληλα οι εισροές συναλλάγματος από τη ναυτιλία καλύπτουν αυτή την περίοδο μεγάλο ποσοστό του εμπορικού ελλείμματος. Τέλος η ελληνική κυβέρνηση καθώς και ξένοι επενδυτές θα αρχίσουν να σκέφτονται για την εκμετάλλευση της υδροηλεκτρικής ενέργειας. Ο επόμενος πίνακας μας δείχνει την ετήσια παραγωγή των κυριότερων προϊόντων των ελληνικών μεταλλείων

Έτος	Σίδηρος και σιδηρομαγγάνιο	Μολυβδούχα μεταλλεύματα	Ψευδαργυρούχα μεταλλεύματα	Νικέλιο	Χρόμιο	Λευκόλιθο	Σιδηροπυρίτις	Σμύρις
1910	643943	185207	37108	185	7000	48913	27557	0
1911	524213	182324	25656	6274	12915	86953	31558	0
1912	389143	175463	39583	15979	6498	106338	29795	0
1913	319143	159348	36402	17424	6342	118054	128367	5560
1914	300611	151581	32402	13626	7659	136701	199046	16112
1915	158301	104905	33121	20577	10420	159981	12113	14338
1916	83803	95418	25853	10267	9880	199494	19876	19871
1917	63873	36558	14290	1598	6750	162938	0	16440

191868867	18416	4343	12166	10890	39340	12446	11478
191947357	2650	3334	1096	9034	62408	2354	5543
192045983	23582	2604	0	7382	72323	3239	11089
192154925	23475	1920	0	8029	58249	49625	12709
192249272	38963	1310	0	0	55827	54510	13000
1923100195	66389	4026	0	0	43240	52604	21626
192496000	53600	4461	0	0	0	76052	22632

Ενώ ο επόμενος πίνακας θα μας δώσει την παραγωγή λιγνίτη:

Έτος	Τόννοι	Έτος	Τόννοι	Έτος	Τόννοι	Έτος	Τόννοι
1903	13.827	1909	3.873	1915	39.745	1921	190.000
1904	13.500	1910	190	1916	116.946	1922	140.000
1905	11.757	1911	-	1917	157.958	1923	117.927
1906	11.582	1912	-	1918	213.488	1924	111.000
1907	11.719	1913	170	1919	182.951		
1908	8.786	1914	20.002	1920	197.454		

Πηγή: Ζολώτας 1926: 43.

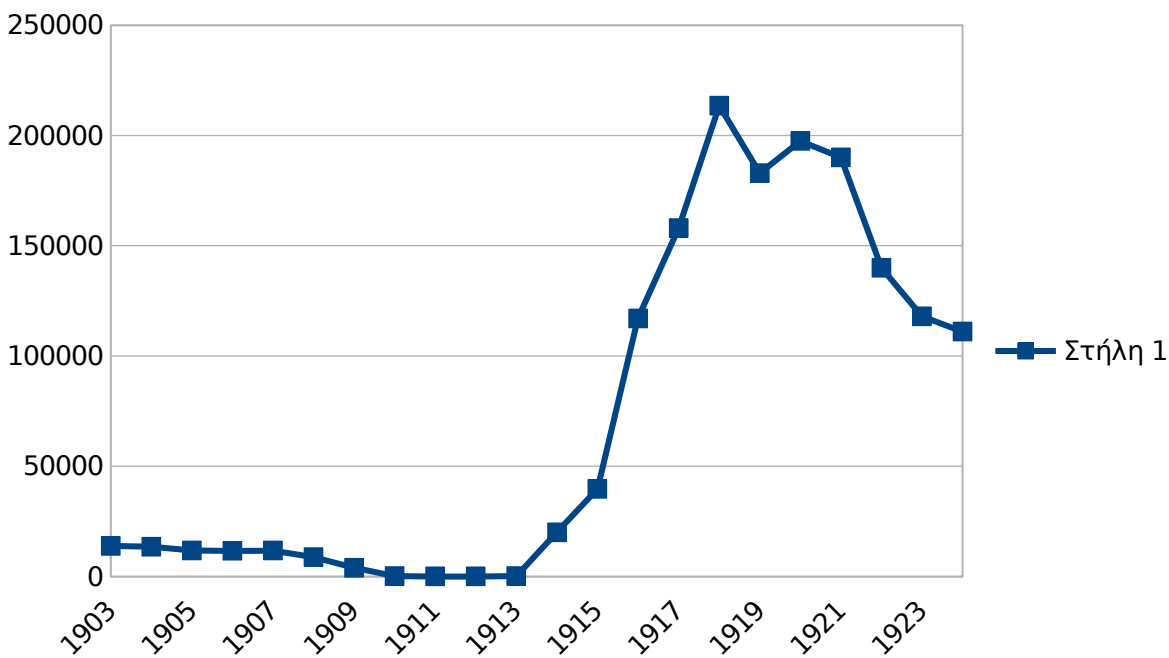
Παρουσιάζεται παρακάτω ο κατάλογος των ελληνικών μεταλλευτικών επιχειρήσεων που υπήρχαν και διαλύθηκαν, και των επιχειρήσεων που δημιουργήθηκαν στη θέση τους από ξένους κεφαλαιούχους (ή με σημαντική συμμετοχή ξένων κεφαλαίων) κατά τη δεκαετία του 1880

Έτος ίδρυσης	Ελληνικές εταιρείες	Έτος ίδρυσης	Ξένες εταιρείες
1896	«Περικλής» (μόλυβδος Λαύριο, κεφ.: 3 εκατ. δρχ)	1875	Γαλλική Εταιρεία Λαυρίου (I. Β. Σερπιέρη, έδρα: Παρίσι, κεφ. 16,3 εκατ. φρ. Ο «Περικλής» αγοράστηκε το 1879)
1869	«Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία» (σίδηρος, Σέριφος, κεφ.: 3 εκατ. δρχ.)	1880	Γαλλική εταιρεία «Σέριφος- Σπηλιαζέζα» (I. Β. Σερπιέρη)
		1887	(δεύτερη εταιρεία) Γαλλική εταιρεία «Βιάρ- Σγούτας- Ντυφούρ» (σίδηρος, Σέριφος, έδρα: Αθήνα)
1872	«Σούνιον (Λ. Ράλλη και Ν. Μελετόπουλου, μόλυβδος, Σούνιο, κεφ.: 1,4 εκατ. δρχ.)	1881/82	Γαλλική εταιρεία «Σούνιον» (έδρα: Παρίσι, κεφ.: 4 εκατ. φρ.)
1868	Ελληνική	1882/83	Γαλλική εταιρεία

	εταιρεία (;) για την εκμετάλλευση του μόλυβδου της Μήλου. Διαλύεται το 1870		«Σερπιέρης- Δεπιάν- Αργυρόπουλος», μόλυβδος, Μήλος
1872	«Κάρυστος»	1882	Γαλλική εταιρεία «Σίφνος Εύβοια» (άλλοτε και «Σίφνος- Κάρυστος»), μόλυβδος, κεφ.: 1,5 εκατ. φρ., έδρα: Παρίσι
1872	«Αντίπαρος»	1880	Ελληνο-αγγλική εταιρεία «D. Swan & Co», καλαμίνα, Αντίπαρος
		1884	Ελληνο-αγγλική εταιρεία «D. Swan & Co», καλαμίνα, Αντίπαρος
Τέλος στον τομέα των λατομείων έχουμε		Τέλος στον τομέα των λατομείων έχουμε	Άλλο κοίτασμα καλαμίνας στην Αντίπαρο ανήκει στον I. B. Σερπιέρη
1875	Ελληνική Εταιρεία των	1880	«Εταιρεία των Παρίων

	Παρίων Μαρμάρων		Μαρμάρων» (Γεν. Πιστωτική Τράπεζα Banque Franco- égyptienne) +
--	----------------------------	--	---

Πηγή:Χ. Αγριαντώνη, Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα. Ιστορικό αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σσ. 260-261

Επεξεργασία στοιχείων διαγραμμάτων Σιμώντας Ιάσονας, η στήλη αναφέρεται σε τόνους λιγνίτη.

Η μελέτη της εξέλιξης της ελληνικής βιομηχανίας έχει μεγάλη σημασία καθώς θα δούμε εν τέλει τα αποτελέσματα μιας πληθώρας οικονομικών πολιτικών και κοινωνικών διεργασιών εν τέλει. Η επίδραση της Μεγάλης Ύφεσης η στασιμότητα της ελληνικής βιομηχανίας και η επίδραση των πολιτικών εξελίξεων εκείνη την περίοδο θα φανούν πόσο εν τέλει επηρέασαν την ελληνική βιομηχανία εξετάζοντας την εξέλιξη των βιομηχανιών τα επόμενα χρόνια. Δηλαδή θα δούμε την πρόοδο της

ελληνικής βιομηχανίας για τους κυριότερους τομείς της μέσα από τους πίνακες που θα παρουσιάσω παρακάτω.

6. Η βιομηχανική και οικονομική εξέλιξη μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1920.

Μετά από μια περίοδο έντονων πολιτικών συγκρούσεων η ελληνική αστική τάξη μπόρεσε και βγήκε από όλες αυτές τις «μάχες» αποφασιστικότερη και δυνατότερη. Μπόρεσε και κατάφερε να ξεπεράσει μια περίοδο έντονων εργατικών αγώνων, ταξικών συγκρούσεων και πολιτικών αναταραχών χωρίς ιδιαίτερο κόστος, μάλλον θα έλεγα με όφελος. Στις δύσκολες εποχές της ελληνικής αστικής τάξης μετά το 1909 και το 1922 αφού είχε καταφέρει να μεγαλώσει την επικράτειά της και το εργατικό δυναμικό μπόρεσε να μπει σε μία νέα περίοδο ανάπτυξης. Παρακάτω θα εξετάσουμε την επίδραση της εκβιομηχάνισης τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα σε γενικότερα πλαίσια.

Έως τώρα όλες οι καταγραφές στατιστικών στοιχείων που παραθέσαμε προέρχονται είτε από ανεπίσημα κρατικά στοιχεία, είτε από ιδιωτικές προσπάθειες (κυρίως του Αλέξανδρου Μανσόλα) καταγραφής των βιομηχανικών μονάδων στην Ελλάδα. Το Δεκέμβριο του 1920, για πρώτη φορά πραγματοποιήθηκε συστηματική απογραφή των βιομηχανικών καταστημάτων. Σύμφωνα με αυτή την απογραφή στην Ελλάδα λειτουργούν 33.704 βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες που απασχολούσαν συνολικά 146.840 άτομα. Το ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο αν και μέσα από τους πολέμους θα υποστεί μεγάλες ζημιές εν τέλει καταφέρνει να αποκομίσει τεράστια κέρδη καταφέροντας μέχρι το 1923 να έχει μεγαλύτερο στόλο από αυτόν που είχε πριν τον πόλεμο. Η εγκατεστημένη βιομηχανική ισχύ αυξάνεται το διάστημα 1909-1920 κατά 10 φορές ενώ κατά το ίδιο χρονικό διάστημα ο ελληνικός πληθυσμός αυξάνεται κατά 1.9 φορές. Με βάση την καταγραφή του 1920 θα μελετήσουμε την εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανίας ανά κλάδο.

Όσον αφορά την βιομηχανία αλεύρων και αυτός ο κλάδος παρουσιάζει ιδιαίτερη εξέλιξη. Κατά την απογραφή του 1920 έχουμε 5.879 αλευρόμυλους με 13.673 εργάτες και κινητήρια δύναμη 40.664 ίππων. Από αυτούς μόνο οι 100 είναι κυλινδρικοί τελευταίας τεχνολογίας. Ο επόμενος πίνακας μας δίνει την παραγωγή και εισαγωγή σιταριού και την εισαγωγή αλεύρων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μεγάλη εισαγωγή αλεύρων και σιταριού αλλά όπως είπαμε το ζήτημα αυτό θα απασχολήσει την ελληνική βιομηχανία μέχρι και σήμερα.

Έτος	Σιτοπαραγωγή	Εισαχθείς σιτάρι	Εισαχθέντα
------	--------------	------------------	------------

	τόνοι	τόνοι	άλευρα τόνοι
1920	304.478	307.140	37.919
1921	281.294	283.633	18.281
1922	240.000	346.689	46.488
1923	363.497	341.246	101.598
1924	262.914	452.489	144.318

Πηγή: Ζολώτας 1926: 129.

Έτος	Αλεσμέν ο σιτάρι τόνο	Παραχθέ ν αλεύρι τόνοι	Παραχθέ ν πίτουρο τόνοι	Ολική αξία εκατ. Δραχμών	Βιομηχαν ική αξία εκατ. δραχμών
1921	650.000	550.000	100.000	760	30
1922	600.000	510.000	90.000	1.180	70
1923	696.000	590.000	106.000	2.765	90
1924	660.000	560.000	100.000	2.608	112

Πηγή: Ζολώτας 1926: 129.

Ένας από τους σημαντικότερους κλάδους της ελληνικής βιομηχανίας ήταν η οινοποιία. Από όλες της βιομηχανίες οινοποιίας μόνο 15 μπορούν να χαρακτηριστούν εργοστάσια. Σε μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας υπάρχει μία παρανόηση σε σχέση με το τι μπορεί να θεωρηθεί εργοστάσιο. Εγώ θα προσπαθήσω να αξιολογήσω σε σχέση με τα δεδομένα της εποχής χωρίς να συγκρίνουμε τις τωρινές βιομηχανίες ή τις βιομηχανίες των χωρών όπως η Αγγλία. Ως πρώτη ύλη τα εργοστάσια χρησιμοποιούσαν την εγχώρια σταφίδα και κατά τα τελευταία έτη, λόγω της υπερτιμήσεως αυτής εγχώρια χαρούπια, σύκα και μελάσα εισαγόμενη από την Αίγυπτο και την Αμερική. Τα μεγαλύτερα οφέλη αυτής της βιομηχανίας ήταν τα αποτελέσματα αυτής στην γεωργία καθώς η μη εξαγόμενη σταφίδα χρησιμοποιούνταν ως πρώτη ύλη. Η Ελλάδα ως γνωστόν είχε ως κύριο εξαγόμενο προϊόν τη σταφίδα. Πολύ συχνά όμως η παραγωγή υπερέβαινε τη ζήτηση με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζει συγκυριακά προβλήματα η εν λόγω βιομηχανία. Οι εξαγωγές γίνονται κυρίως σε Γαλλία, Γερμανία, Αγγλία, Ιταλία και Ελβετία. Ο επόμενος πίνακας θα μας δώσει την παραγωγή και την εξαγωγή του κλάδου αυτού

Παραγωγή Οίνου		
Έτος	τόνοι	Χιλιάδες δραχμές

Παραγωγή Οίνου		
1921	220.000	330.000
1922	220.000	460.000
1923	194.000	620.000
1924	216.000	648.000

Πηγή: Ζολώτας 1926: 130.

Εξαγωγή οίνου		
Έτος	τόνοι	Χιλιάδες δραχμές
1921	18974	24346
1922	53998	106444
1923	33516	100483
1924	27500	82500

Πηγή: Ζολώτας 1926: 130.

Ένας από τους μεγαλύτερους κλάδους της ελληνικής βιομηχανίας ήταν αυτός που ασχολούνταν με την παραγωγή ελαιόλαδου. Σε όλη τη χώρα υπάρχουν 5475 βιομηχανίες οι οποίες κατεργάζονται τον καρπό της ελιάς το οποίο ήταν εγχώριο σύμφωνα με το Ζολώτα “σελίδα 131 “. Ο αριθμός των εργατών που απασχολούνταν ήταν 15.000. Όσον αφορά την πρόοδο αυτής της βιομηχανίας στον τομέα της ποιότητας οφείλουμε να τονίσουμε ότι στο παρελθόν λειτουργούσαν διυλιστήρια και δεν ήταν δυνατόν να παραχθεί λάδι καλής ποιότητας και έτσι η τιμή του εξαγόμενου λαδιού ήταν χαμηλότερη και ταυτόχρονα δεν ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις των καταναλωτών. Μετά τον πόλεμο οι εγκαταστάσεις τελειοποιήθηκαν και η ποιότητα εκτοξεύθηκε. Ο επόμενος πίνακας μας δίνει την παραγωγή και εξαγωγή λαδιού

Παραγωγή Λαδιού		
Έτος	τόνοι	Χιλιάδες δραχμές
1921	45.180	226.000
1922	115.000	1.150.000
1923	47.710	730.000
1924	115.000	1.886.000

Πηγή: Ζολώτας 1926: 132.

Εξαγωγή Λαδιού		

Εξαγωγή Λαδιού		
1921	10.588	45.716
1922	16.205	101.710
1923	3.748	51.572
1924	8.000	130.000

Πηγή: Ζολώτας 1926: 132.

Η βαμβακοβιομηχανία είχε μεγάλη πρόοδο τόσο ποιοτική όσο και ποσοτική. Λόγω της αναγκαιότητας η ζήτηση βαμβακιού ήταν 8000 τόνοι από τα οποία το 40% ήταν από την εγχώρια παραγωγή ενώ το 60% από εισαγωγές. Κέντρα βαμβακοβιομηχανίας ήταν ο Πειραιάς, η Λιβαδειά, η Σύρος, η Βέροια, η Νάουσα και η Θεσσαλονίκη. Ο επόμενος πίνακας μας δίνει τις εισαγωγές και εξαγωγές.

Έτος	Παραγωγή σε	Εξαγωγή σε	Εισαγωγή σε
	χιλιάδες δραχμές	χιλιάδες δραχμές	χιλιάδες δραχμές
1921	125500	-	125661
1922	265000	-	207193
1923	512600	36500	409666
1924	447500	20200	647757

Πηγή: Ζολώτας 1926: 133.

Νέος κλάδος της ελληνικής βιομηχανίας αποτέλεσε η ταπητουργία. Οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία φέραν τη τεχνογνωσία και δημιούργησαν βιομηχανίες που ασχολούνταν με αυτό. Η ταπητουργική δραστηριότητα σύντομα άνθισε παίρνοντας χαρακτήρα βιομηχανικό, με περίπου 1200 εργάτριες που εργάζονταν εντός των βιομηχανικών μονάδων και άλλες που εξακολουθούσαν να παίρνουν εργασία στο σπίτι. Αρκετοί από τους ταπητουργούς άρχισαν παράλληλα να ασκούν και υφαντουργική δραστηριότητα, ασχολούμενοι αρχικά με την εριουργία και στη συνέχεια και με τη βαμβακουργία ακόμη και με τη μεταξουργία. Η παράλληλη αυτή δραστηριότητα βοήθησε όσους την ασκούσαν να παραμείνουν στο βιομηχανικό στίβο και μετά το 1929, όταν το αμερικανικό "κραχ" προκάλεσε ραγδαία πτώση της ζήτησης των χαλιών, δεδομένου ότι το 90% περίπου της παραγωγής προοριζόταν για το εξωτερικό. Την ίδια περίοδο αρκετοί Μικρασιάτες βιοτέχνες και βιομήχανοι άρχισαν να συνεταιρίζονται, προκειμένου να εξασφαλίσουν κεφάλαια για την επέκταση των δραστηριοτήτων τους: τα μικρά εργοστάσια εξελίχθηκαν σε μεγαλύτερες μονάδες, όπως συνέβη με τη "Στερλίνα"

των Στύλογλου, που συνεταιρίστηκαν με τους Εφραίμογλου και Αθανάσογλου στην εριουργία "Τρία Άλφα" που επιβιώνει ως τις μέρες μας, ή με την υφαντουργία "Μουταλάσκη", που ξεκίνησε από τους Τσαλικογλου και εξελίχθηκε μετά το συνεταιρισμό με τους Σινιόσογλου. Στην ελληνική βιομηχανία και συνάμα συνολικά στην εθνική οικονομία της χώρας θα αποκτήσει μεγάλη σημασία. Η παραγωγή και εξαγωγή των χαλιών φαίνεται παρακάτω:

Έτος	Παραγωγή σε χιλιάδες	Εξαγωγή σε χιλιάδες
	δραχμές	δραχμές
1923	34000	6264
1924	36000	17000

Πηγή: Ζολώτας 1926: 136.

Όσον αφορά τα προϊόντα χημικής βιομηχανίας δύο από τους κυριότερους κλάδους της που αξίζει να αναφερθούμε είναι η σαπυνοποιία και η πυρηνελαιουργία. Η πυρηνελαιουργία ήταν πολύ διαδεδομένη στην Ελλάδα γιατί κατεργάζεται τα απορρίμματα της ελαιουργίας. Με τη βιομηχανία αυτή απασχολούνταν 30 επιχειρήσεις . Η σαπυνοποιία κατεργαζόταν και αυτή τις ίδιες πρώτες ύλες και ο κλάδος αυτός αριθμούς 150 επιχειρήσεις. Οι επόμενοι πίνακες μας δίνουν την παραγωγή , εισαγωγές και εξαγωγές για τους δύο κλάδους.

Παραγωγή πυρηνέλαιου		
Έτος	τόνοι	Χιλιάδες δραχμές
1921	7500	30000
1922	4000	24000
1923	5500	60500
1924	4500	45000

Πηγή: Ζολώτας 1926: 138.

Εξαγωγή πυρηνέλαιου		
Έτος	τόνοι	Χιλιάδες δραχμές
1921	753	1911
1922	335	1305
1923	121	1396
1924	1316	13377

Πηγή: Ζολώτας 1926: 138.

Παραγωγή σαπουνιού		
Έτος	τόνοι	Χιλιάδες δραχμές
1921	20000	70000
1922	25000	175000
1923	20000	240000
1924	25350	278000

Πηγή: Ζολώτας 1926: 138.

Εξαγωγή σαπουνιού		
Έτος	τόνοι	Χιλιάδες δραχμές
1921	9421	25144
1922	10253	44961
1923	3574	30397
1924	3308	24042

Πηγή: Ζολώτας 1926: 138.

Εισαγωγή σαπουνιού		
Έτος	τόνοι	Χιλιάδες δραχμές
1921	243	1353
1922	308	2362
1923	224	3726
1924	211	2988

Πηγή: Ζολώτας 1926: 138.

Οι παρακάτω δύο πίνακες απεικονίζουν την εξέλιξη της βιομηχανίας στις αρχές της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Στα συμπεράσματα που θα εξάγω θα αναλύσω περισσότερο τους παραπάνω πίνακες.

**ΑΞΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΔΙΑΦΕΡΩΝ ΚΛΑΔΩΝ ΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΣΕ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΔΡΑΧΜΕΣ**

Βιομηχανία ειδών διατροφής

Αλευροβιομηχανικά προϊόντα	30.000	70.000	90.000	112.200
Οίνος	330.000	460.000	620.800	648.000
Οινόπνευμα Και οινοπνευματικά	110.121.	186.594	367.950	415.560
Έλαιον	226.000	1.150.000	730.000	1.886.000
Σακχαρώδη προϊόντα	28.450	62.560	105.090	140.000
Ζυμαρικά	40.500	58.000	54.500	66.700
Κονσέρβαι	1.000	1.600	4.500	5.700
Ζύθος	27.500	37.000	40.300	80.400
Πάγος	3.750	4.200	10.800	14.000
Βαμβακέλαιον	3.880	5.800	4.000	5.600
Καρυδέλαιον	-	-	-	1.800
Σύνολο	801.200	2.036.000	2.027.940	3.345.060

Βιομηχανία υφαντουργίας και κλωστικής

	1921	1922	1923	1924
--	------	------	------	------

Νήματα βάμβακος	73.000	157.000	372.600	320.000
Υφάσματα βάμβακος	52.500	108.000	140.000	127.500
Νήματα ερίου	-	-	-	10.400
Υφάσματα ερίου	30.000	80.000	90.000	104.000
Τάπητες Ανατολής	-	-	24.000	36.600
Μέταξα αναπηγισμένη	8.750	30.240	45.000	51.750
Μέταξα τεχνητή	-	-	-	135
Προϊόντα ιούτης και καννάβεως	11.000	17.000	49.500	54.400
Προϊόντα πλεκτικής	7.000	15.000	30.000	38.000
Σύνολο	182.250	407.250	751.110	742.785

Χημική βιομηχανία

	1921	1922	1923	1924
--	------	------	------	------

Πυρηγέλαιο	30.000	24.000	60.500	45.000
------------	--------	--------	--------	--------

Σαπούνι	70.000	175.000	240.000	278.000
Τερεβινθέλαιον	4.500	12.000	12.400	11.050
Κολοφώνιον	3.150	4.400	8.800	10.000
Χημικά λιπάσματα	10.000	16.000	21.420	40.880
Εκρηκτικές ύλες	6.450	15.420	17.355	30.845
Χρώματα	3.600	4.700	7.000	9.000
Πυρομαχικά	20.462	8.400	27.000	9.500
Προϊόντα υαλουργικής και αγγειοπλαστική ς	6.800	18.000	26.705	30.370
Διάφορα χημικά προϊόντα	6.500	15.700	33.100	56.480
Σύνολο	161.500	295.000	454.300	523.125

Μεταλλουργική και μηχανολογική βιομηχανία

	1921	1922	1923	1924
--	------	------	------	------

Διάφορα μέταλλα	11.880	13.000	41.298	77.560
Μηχανήματα και επιδιορθ.	25.000	45.000	70.000	120.000
Καρφοβελόνι	2.700	8.400	20.000	20.000

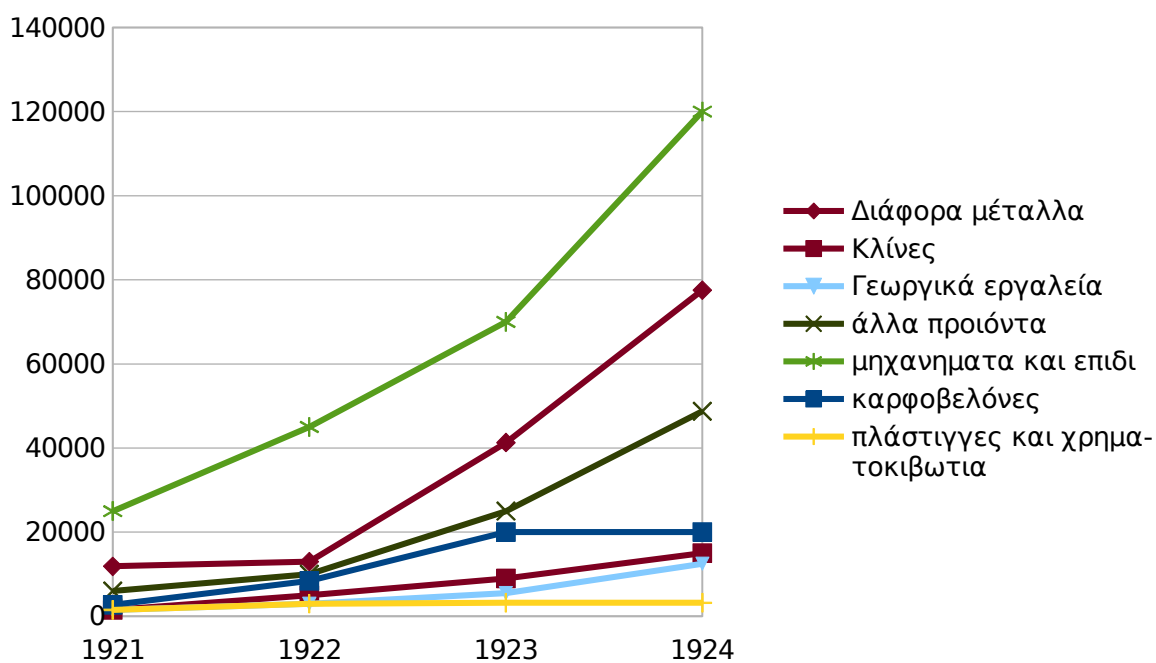
Πλάστιγγες και χρηματοκιβ.	1.500	3.000	3.200	3.200
Κλίνοι	1.500	5.000	9.000	15.000
Γεωργικά εργαλεία	1.500	3.000	5.500	12.500
Άλλα προϊόντα	6.000	10.000	25.000	48.750
Σύνολο	50.080	90.400	173.998	297.010

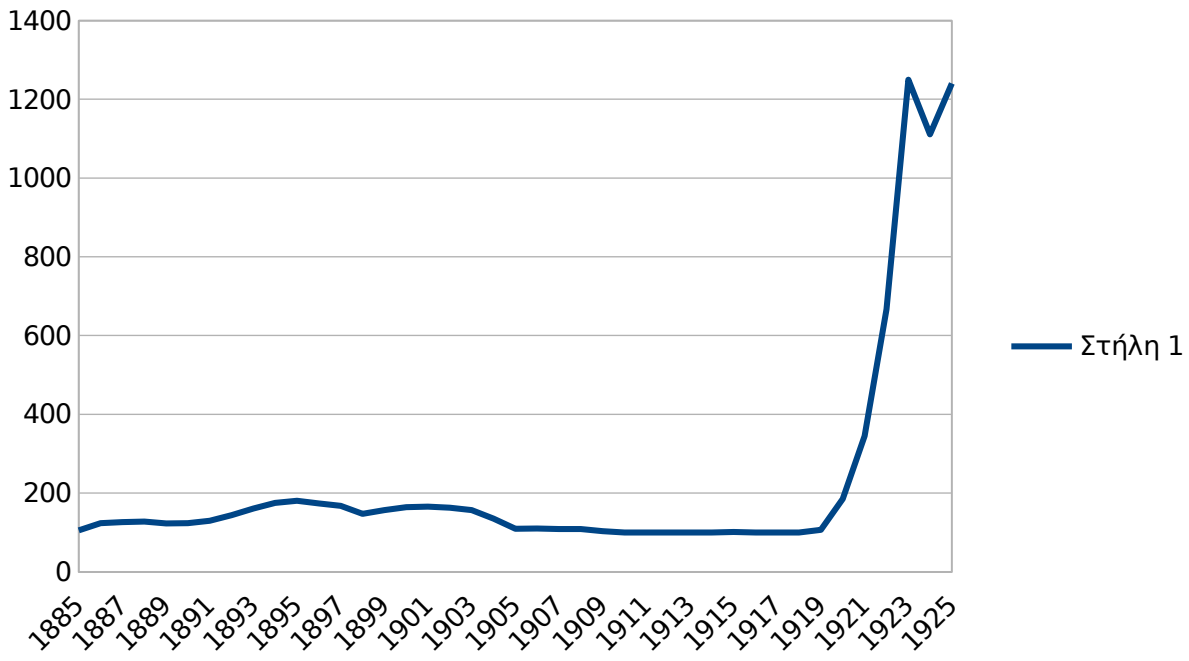
Άλλες βιομηχανίες

	1921	1922	1923	1924
--	------	------	------	------

Δέρματα χονδρά	140.000	320.000	467.500	605.000
Δέρματα λεπτά	25.000	60.000	110.500	155.000
Μηχαν. Υποδήματα και δερμάτινα είδη	5.000	10.000	25.000	40.000
Σιγαρέτα	159.264	173.342	126.650	191.690

Προϊόντα οικοδομικής βιομηχανίας	60.100	130.500	161.200	216.900
Προϊόντα ξυλουργικής βιομηχανίας	40.000	55.000	120.000	157.000
Προϊόντα βιομηχανίας χάρτου	6.000	13.000	37.000	38.500
Προϊόντα βιομηχανικών ειδών ιματισμού	7.290	10.500	55.750	68.250
Σύνολο	442.654	772.342	1.093.700	1.552.340

Γ. ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Το σταφιδικό, το Θεσσαλικό, το νομισματικό αλλά και το πρόβλημα του αστικοδημοκρατικού μετασχηματισμού συγκαταλέγονται στα σοβαρότερα και κυριότερα που ανησυχούν το καθεστώς στο εσωτερικό της χώρας. Την περίοδο δηλαδή που ελληνική οικονομία εντάσσεται όλο και πιο πολύ στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας επιτάσσεται η προσαρμογή της σε αυτό το κλίμα αλλά και η διαμόρφωση των εργασιακών σχέσεων στο νέο αυτό πεδίο. Το αγροτικό ζήτημα περιπλέκεται σε μεγάλο βαθμό με την εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας καθώς η λύση του θα οδηγήσει στην υπέρβαση διάφορων δυσκολιών που βασάνιζαν την ελληνική οικονομία καθώς και τους όρους για την βιομηχανική ανάπτυξη όπως θα δούμε και παρακάτω. Παράλληλα οι σχέσεις εργασίας που θα επικρατήσουν δε θα είναι καπιταλιστικές μάλιστα η μισθωτή εργασία αποτελούσε ένα περιθωριακό φαινόμενο, αντίθετα από τη δουλοπαροικία που ήταν η κύρια μορφή κοινωνικών σχέσεων στις νέες περιοχές (Μηλιός 2000: 362). Θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε παρακάτω τα κυριότερα ζητήματα που απασχόλησαν την ελληνική οικονομία εκείνη την περίοδο ενώ παράλληλα να την εξετάσουμε σε σχέση με τη βιομηχανική ανάπτυξη που συντελέστηκε τόσο και στο πως επέδρασε η αγροτική οικονομία σε αυτά όσο και με τις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας με άλλες οικονομίες. Επίσης θα δώσω βάση στο πως επέδρασαν οι εργατικοί αγώνες την περίοδο εκείνη.

Αν και δεν είναι σκοπός μου να σταθώ πάρα πολύ στο αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα πιστεύω ότι θα πρέπει να το μελετήσουμε σε τέτοιο βαθμό έτσι ώστε να καταλάβουμε πως επέδρασε στις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις της χώρας όσο και στο πως επέδρασε στη σύγκρουση των πολιτικών κατευθύνσεων βενιζελικών-αντιβενιζελικών. Αυτό το κομμάτι της ιστορίας που μελετάμε ακριβώς επειδή είναι πολύ παρεξηγημένο χρήζει ιδιαίτερης ανάλυσης των ταξικών συγκρούσεων εκείνης της περιόδου κάτι που δε λαμβάνουν υπόψη πολλοί ιστορικοί και καταλήγουν σε διαφορετικά συμπεράσματα σε σχέση με αυτά. Αυτά θα τα αναλύσουμε περισσότερο και στα επόμενα κεφάλαια της εργασίας μας απλώς στις επόμενες παραγράφους θα μελετήσουμε όσο πιο περιληπτικά γίνεται τις κύριες εργατικές και πολιτικές συγκρούσεις που αφορούσαν την οικονομία την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα.

Η οικονομική πολιτική που χάραξε ο Κουμουνδούρος για την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας είχε κύριο άξονά της την αγροτική μεταρρύθμιση όπως είδαμε και παραπάνω μέσα από τη πολιτική που ακολούθησε. Θα δούμε παρακάτω πως οι αγροτικοί αγώνες θα παίξουν ρόλο στη θεσμοθέτηση των οικονομικών αιτημάτων τους. Η διανομή τίτλων ιδιοκτησίας στους ακτήμονες και η επακόλουθη εξάπλωση των μικρών οικογενειακών αγροκτημάτων ενθάρρυναν περαιτέρω την εξειδίκευση της ελληνικής γεωργίας στην καλλιέργεια λίγων εξαγωγίμων προϊόντων. Είναι γνωστό ότι η επιβολή του καθεστώτος των εθνικών γαιών και της ενοικιάσής τους στους ακτήμονες γεωργούς μετά το 1830, επιδείνωσε πολλά προβλήματα που είχε κληροδοτήσει στην αγροτική παραγωγή η οθωμανική κατοχή και ο πόλεμος της ανεξαρτησίας. Το χάος γύρω από το νομικό και οικονομικό καθεστώς της γης, η βαριά φορολογία, η βαθμιαία εγκατάλειψη της καλλιέργειας των εθνικών εδαφών και η χαμηλή δημογραφική πυκνότητα στις πεδιάδες αποτελούν κύρια χαρακτηριστικά της ελληνικής υπαίθρου, από την Τρίτη έως την όγδοη δεκαετία του 19 ου αιώνα. Πράγματι, η κρατική ιδιοκτησία της γης και η βαριά φορολογία αποτέλεσαν φραγμούς στην ανάπτυξη και τη βελτίωση της παραγωγής, με συνέπεια τη βαθμιαία εγκατάλειψη της κρατικής γης, που σε μεγάλο ποσοστό έμενε ακαλλιέργητη.

Την περίοδο 1830-1870 η ελληνική οικονομία ήταν ευαίσθητη στις διεθνείς διακυμάνσεις, λόγω της μεγάλης βαρύτητας που είχε το εξωτερικό εμπόριο, όπου κυριαρχούσαν τα εξαγόμενα αγροτικά προϊόντα της χώρας (σταφίδα κ.ά.), αλλά και το εισαγόμενο σιτάρι όπως θα δούμε και παρακάτω εξετάζοντας την ελληνική οικονομία σε μεγαλύτερο βαθμό ανά τομέα. Μάλιστα όταν η γαλλική παραγωγή θα επιστρέψει στους κανονικούς ρυθμούς της τη δεκαετία του 1890 η διεθνής ζήτηση πελοποννησιακής σταφίδας και κρασιού μειώθηκε προκαλώντας διαρκώς αδιάθετα πλεονάσματα. Τότε, χάρη στη ραγδαία ανάπτυξη του εξωτερικού της εμπορίου, η Ελλάδα θα μπορέσει να συμμετάσχει στον διεθνή ανοδικό κύκλο των μέσων του 19 ου αιώνα ενώ η αγροτική παραγωγή θα αντιμετωπίζει κάποια μικρά προβλήματα. Η κρίση της υπερπροσφοράς της σταφίδας που πήρε δραματικές διαστάσεις το 1893 δεν φαίνεται ότι θα μπορούσε να λυθεί χωρίς έντονους κοινωνικούς σπασμούς την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Αυτό συνοψίζεται στο εξής: Το 1903 οι σταφιδοπαραγωγοί προτείνουν να αναλάβει το κράτος το μονοπώλιο στη διακίνηση της σταφίδας πληρώνοντας την παραγωγή στους καλλιεργητές και αναλαμβάνοντας

τις εξαγωγές. Ήταν μια σκέψη για να βγάλουν από τη μέση τους εμπόρους την στιγμή που οι σταφιδοπαραγωγοί ήταν δυναμικός παράγοντας της ελληνικής οικονομίας. Παρά τις εξεγέρσεις των σταφιδοακτημόνων κυρίως τη χρονιά 1906 ήταν ορόσημο για αυτές καθώς επεκτάθηκαν σχεδόν σε όλη τη Πελοπόννησο. Η κατάσταση αυτή αποτέλεσε μήτρα για τη δημιουργία πολιτικών σχηματισμών της αριστεράς. Παράλληλα αξίζει να αναφερθεί ότι η μεταβολή της κρατικής πολιτικής στο αγροτικό ζήτημα έχει τη μήτρα της την περίοδο που ξέσπασε η σταφιδική κρίση. (Μηλιός, ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός, σελ 365.)

Η λύση όμως από μεριάς καθεστώτος του σταφιδικού δε θα μπορούσε να δοθεί τόσο απλά χωρίς την πλήρη αναδιάρθρωση των καλλιεργειών και την προώθηση νέων εξαγωγικών προϊόντων όπως πχ ο καπνός. Για αυτό το λόγο μία από τις λύσεις στο ζήτημα αυτό όπως και σε άλλα όπως θα δούμε αποτέλεσε και ο επεκτατισμός του ελληνικού κεφαλαίου και η ενσωμάτωση των αστικών στοιχείων που κατείχαν πληθώρα από αυτά τα προϊόντα. Παράδειγμα αποτελεί η Μακεδονία και η Θράκη όπου το ελληνικό κεφάλαιο προσπαθούσε να λύσει τα εσωτερικά του προβλήματα εκείνη την περίοδο μέσα από την γεωγραφική του επέκταση και την ενσωμάτωση σε αυτό στοιχείων που θα το βοηθούσαν και θα έδιναν μεγαλύτερη ώθηση στην οικονομική του ανάπτυξη. Για την οικονομική σημασία που έπαιξε η προσάρτηση της Μακεδονίας θα πούμε σε άλλο κεφάλαιο.

Όπως είπαμε για να εξετάσουμε την ελληνική οικονομία θα πρέπει να δούμε τις διεθνείς οικονομικές τάσεις και αλλαγές που συντελέστηκαν την περίοδο εκείνη. Χαρακτηριστική τάση που δείχνει πολλά πράγματα σε σχέση με τη διαφαινόμενη ανάπτυξη που επήλθε αποτέλεσε η αύξηση του βιομηχανικού έναντι του γεωργικού πληθυσμού. Το βαθμό αυτό μπορούμε να το μελετήσουμε καλύτερα αν δούμε τη μεταβολή της σχέσης μεταξύ των μερίδων που ασχολούνταν με τη γεωργία και τη βιοτεχνία σε σχέση με τον πληθυσμό που ασχολούνταν με τη γεωργία και πως άλλαζε στα χρόνια αυτό. Χαρακτηριστικά την περίοδο 1861 η βιοτεχνία αποτελεί το 13.87% των εργαζομένων το 1870 το 15.7 ενώ το 1907 το 25.6%. Αυτό το μελετάμε για να καταλάβουμε πως η ελληνική αστική τάξη θα προσπαθήσει να λύσει τα εσωτερικά οικονομικά της προβλήματα εκμεταλλευόμενη πολλά πράγματα. Το Θεσσαλικό πρόβλημα που συμπυκνώνεται στη διάλυση των μεγάλων τσιφλικιών και στην απόδοση γης στους ακτήμονες της Θεσσαλίας την περίοδο που διαδραματίζεται αποτελεί πρόβλημα για το καθεστώς και θα προσπαθήσει να το λύσει. Το πρόβλημα

αυτό συντρέχει με πολλά πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα που προσπαθεί να λύσει καταφέροντας να παράγει τους μικρότερους δυνατούς κραδασμούς γύρω από αυτό όσο μπορεί. Χαρακτηριστικό είναι ότι το Θεσσαλικό πρόβλημα διανομής γης στους ακτήμονες συνδέθηκε με την αγροτική εξέγερση του Κιλελέρ και η λύση του καθυστέρησε πολύ το σημαντικό πρόβλημα του ελληνικού κεφαλαίου που αφορούσε τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής οικονομίας και την ενσωμάτωσή της πλήρως στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Το 1910 εν τέλει θα επέλθει η νίκη της μικρής έγγειας ιδιοκτησίας πάνω στη μεγάλη και ο συντελεστής γη θα καταστεί εμπορεύσιμος και θα αποκτήσει την κινητικότητα που θα επιτρέψει να αλλάξει το αγροτικό οικονομικό τοπίο στην Ελλάδα.

Όταν το Ελληνικό κράτος προσάρτησε τη Θεσσαλία οι Θεσσαλοί αγρότες πίστευαν στην αλλαγή και ότι τα πράγματα θα γινόντουσαν καλύτερα για αυτούς κάτω από τους ομοεθνείς τους. Τελικά η απογοήτευση όμως δεν άργησε να έρθει καθώς το νεοσύστατο ελληνικό κράτος θα τους εκμεταλλευτεί πολύ περισσότερο και από τους Τούρκους και αυτό γιατί η οικονομική ανάπτυξη για την Ελλάδα σε συνδυασμό με την αναδιοργάνωση του στρατού αποτελούσε πρότερο στόχο όπως θα δούμε που θα εξασφάλιζε τις ιμπεριαλιστικές διαθέσεις μετέπειτα του Βενιζέλου. Έτσι 'καθηλωμένοι οι αγρότες για αιώνες στα τσιφλίκια των Τούρκων γαιοκτημόνων πίστεψαν πως μετά την ένωση με την Ελλάδα τα κτήματα θα περνούσαν στα χέρια τους και θα τελείωνε η ανέχεια που βίωναν όλα αυτά τα χρόνια. Οι ελπίδες τους όμως διαψεύστηκαν αμέσως αφού λίγο πριν καταλάβει ο στρατός τη Θεσσαλία οι Τούρκοι γαιοκτήμονες θα πουλήσουν τα κτήματα σε Έλληνες βαθύπλουτους οι οποίοι δε θα διστάσουν για το μέγεθος του κέρδους τους να συνεχίσουν με αμείωτη ένταση το έργο των ομοίων τους. Παράλληλα οι ενέργειές τους αυτές θα καλυφθούν πλήρως από την Ελληνική κυβέρνηση η οποία στην προσπάθεια για την συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού επιζητούν αγωνιωδώς την εισροή κεφαλαίων. Χαρακτηριστικά ο Τρικούπης αναφέρει: “ εάν επιβάλωμεν την διανομήν των κτημάτων εις τους καλλιεργητάς όπως μου το ζητείτε, θα εκδιώξωμεν εξ Ελλάδος το χρήμα των Ελλήνων του εξωτερικού.” και πρότεινε “η κατάσταση να παραμείνη ως έχει διότι τούτο απαιτούν τα γενικότερα συμφέροντα της χώρας μας”. Ο Τρικούπης φυσικά με τον όρο συμφέροντα της χώρας μας δεν εννοεί τους εργάτες γης αλλά τα συμφέροντα της ανερχόμενης

ελληνικής αστικής τάξης η οποία στην φάση διαμόρφωσης της για το “καλό” του τόπου που λένε θα ήθελε πολλές θυσίες από πλευράς εργαζομένων.

Με τα νέα συμβόλαια που θα καλεστούν να υπογράψουν οι αγρότες από καλλιεργητές μετατρέπονται σε ακτήμονες απόρροια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που στην ελληνική περίπτωση λόγω της ιδιαιτερότητας του αγροτικού ζητήματος γίνεται με ορισμένες αντιφάσεις. Προτού αναλύσουμε περαιτέρω το ζήτημα θα κάνουμε μια παρένθεση προκειμένου να αναλύσουμε ένα ζήτημα σε σχέση με την μετάβαση στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής εφόσον θα δούμε πως συντελέστηκε αυτό στην Ελλάδα. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής κυριαρχεί η αποστέρηση από τα μέσα παραγωγής και τον έλεγχο των συνθηκών παραγωγής από τους άμεσους παραγωγούς το οποίο μεταφέρετε στους μη άμεσους παραγωγούς. Αυτό περιγράφεται ξεκάθαρα στους ακτήμονες αγροεργάτες που ήλπιζαν σε ευνοϊκότερη μεταχείριση μη καταλαβαίνοντας το πως συγκροτείται ο αναδυόμενος καπιταλισμός στην Ελλάδα και τι θα έκανε για να το πετύχει αυτό. Κυριαρχεί λοιπόν η συγκέντρωση του ελέγχου των συνθηκών εργασίας και των μέσων παραγωγής σε μια μειοψηφία ατόμων. Η αποστέρηση από την μια και η συγκέντρωση από την άλλη, είναι το στήριγμα των ιδιαίτερων κοινωνικών λειτουργιών που εγγράφουν τους φορείς αυτούς διαμέσου των σχέσεων παραγωγής, διακρινόμενους από τους άμεσους παραγωγούς.

Δύο τύποι σχέσεων παραγωγής χαρακτηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής:

Οι σχέσεις των κοινωνικών φορέων της παραγωγής με: τα μέσα παραγωγής και το αντικείμενο της εργασίας σ' όλα τα στάδια της ανάπτυξης του. Για τον εργάτη η πρώτη σχέση είναι σχέση πλήρους αποστέρησης από τα μέσα παραγωγής και της ιδιοποίησης των πόρων που προκύπτουν από την λειτουργία τους. Παρουσιάζεται συνεπώς ως σχέση μεταξύ δυο αντικειμένων που ο καπιταλιστής αγοράζει. Η δεύτερη παρουσιάζεται ως σχέση του με την εργασιακή διαδικασία που καθορίζει και την ικανότητα του άμεσου παραγωγού να θέσει σε κίνηση τα κοινωνικά μέσα παραγωγής.

Για τους μη άμεσα παραγωγούς, την αστική τάξη, οι σχέσεις αυτές με τα μέσα παραγωγής και το αντικείμενο εργασίας εμφανίζονται ως: σχέση οικονομικής κυριότητας, δηλαδή της εξουσίας στην διάθεση των μέσων παραγωγής και της ιδιοποίησης ή επένδυσης των πόρων που προκύπτουν από την λειτουργία τους σχέση

κατοχής, δηλαδή της ικανότητας της διεύθυνσης και του ελέγχου της συγκεκριμένης εργασιακής διαδικασίας. Η διπλή λειτουργία της αστικής τάξης ως εκμεταλλεύτρια της εργατικής τάξης και ως οργανωτή της παραγωγικής διαδικασίας, στηρίζεται στις σχέσεις οικονομικής κυριότητας και κατοχής και θεμελιώνει την διπλή φύση του καταμερισμού εργασίας σε τεχνικό και κοινωνικό, την συνάρθρωση του σ' ένα ενιαίο συνδυασμό με δεσπόζοντα τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Οι σχέσεις παραγωγής που θεμελιώνουν και αναπαράγονται από τον ιστορικά συγκεκριμένο κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, έχουν την πρωτοκαθεδρία έναντι των παραγωγικών δυνάμεων, εισδύουν σ' αυτές από την σύσταση τους και τις διαμορφώνουν. Οι παραγωγικές δυνάμεις αποτελούν την υλική βάση, και την μορφή με την οποία υπάρχουν οι παραγωγικές σχέσεις, ως σχέσεις εκμετάλλευσης.

Μέσα από την εξέλιξη του καπιταλισμού αναδεικνύονται τρεις πλευρές των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής: η πραγματική οικονομική ιδιοκτησία που δεν περιορίζεται στην νομική ιδιοκτησία. η οικονομική κατοχή που συμπεριλαμβάνει μια σειρά από εξουσίες που αφορούν την διεύθυνση και την οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας η οικονομική εκμετάλλευση που συμπεριλαμβάνει την εξουσία των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής, να ιδιοποιούνται την υπερεργασία που προκύπτει στην παραγωγική διαδικασία. Αυτή η οικονομική εκμετάλλευση προκύπτει από τον ειδικό συνδυασμό της οικονομικής κυριότητας και κατοχής στον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αποτελεί την άρθρωση διαφορετικών στοιχείων που αποτελούν διακριτές στιγμές των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Στην συγκρότηση των σχέσεων παραγωγής εγγράφονται εξ' αρχής οι πολιτικό - ιδεολογικές σχέσεις. Η οικονομική στιγμή συγκροτείται στην αξιοποίηση και την συσσώρευση. Η πολιτική, στον εργοστασιακό δεσποτισμό και την διευθυντική λειτουργία. Η ιδεολογική στιγμή, υπό την μορφή της διαίρεσης διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας. Στο καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ως κύριες ανταγωνιστικές τάξεις υφίστανται η αστική τάξη και η εργατική τάξη. Χαρακτηρίζονται από την πραγματική και τυπική σχέση τους με τα μέσα παραγωγής

Στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό όμως το παράδειγμα της Θεσσαλίας και του αγροτικού ζητήματος έχει μία ιδιαιτερότητα αυτό καθαυτό. Δηλαδή παρόλο που οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής εμπεδώνονταν με όλους του τρόπους στο κοινωνικό στο ιδεολογικό και στο οικονομικό επίπεδο αυτό δε γινόταν με τον ίδιο

τρόπο για τους Θεσσαλούς αγρότες. Παρόλο που οι γαιοκτήμονες της Θεσσαλίας είχαν άμεση σύνδεση με το βιομηχανικό κεφάλαιο αυτό δε μετασχημάτιζε με ένα γραμμικό τρόπο τις σχέσεις παραγωγής. Δηλαδή παρόλο που ο εργαζόμενος αποστερείται πλήρως τα μέσα παραγωγής δε μετατρέπεται αυτόματα σε ελεύθερο εργαζόμενο αλλά συνεχίζουν να διατηρούνται οι σχέσεις προσωπικής υπαγωγής στον τσιφλικά. Επί πλέον σύμφωνα με τους εσωτερικούς κανονισμούς που δημιουργούνται στα τσιφλίκια ο κολλήγος δεν έχει κανένα ιδιοκτησιακό δικαίωμα στην οικία όπου έμενε καθώς όφειλε να παράγει μια ορισμένη ποσότητα καρπών από την οποία έπρεπε να δίνει στο γαιοκτήμονα το ένα τρίτο ενώ σε περίπτωση θανάτου η οικογένεια του θα διώχνονταν από το τσιφλίκι.

Δε μπορούμε να κάνουμε μία ανάλυση αυτής της κατάστασης αγνοώντας τα παραπάνω και αυτό διότι δεν αντιλαμβανόμαστε τις κοινωνικές μεταβολές ως απλά γραμμικά φαινόμενα Τούρκοι-Έλληνες το ίδιο και το αυτό αλλά στο πλαίσιο της ιδιαίτερης για κάθε κοινωνικό σχηματισμό συγκρότησής του το ποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά παίρνουν αυτές. Δηλαδή οι Έλληνες γαιοκτήμονες εκμεταλλεύονταν τους κολίγους ακριβώς γιατί στο νέο ελληνικό κράτος θέλανε να συνεχίσουν και μάλιστα με δυσμενέστερους όρους να μεταβάλουν το συσχετισμό υπέρ του κεφαλαίου πολύ περισσότερο. Συνεπώς οι Έλληνες κολίγοι θα ζουν μέσα στην ανέχεια, απομονωμένοι, χωρίς ιατρική περίθαλψη ενώ το σιταρένιο ψωμί στο τραπέζι τους πλέον είναι τόσο σπάνιο που και οι ίδιοι θα το αποκαλούν "χάσικο". Παράλληλα ζούσαν υπό την αυστηρή επίβλεψη των Ελλήνων συμμάσηδων οι οποίοι αποτελούσαν ένα είδος επιστατών για τους εργάτες την περίοδο εκείνη συνεπώς ήταν δύσκολο έως αδύνατο να προσπαθήσουν έστω να διαμαρτυρηθούν γιατί όσοι το κάνανε βρίσκονταν αντιμέτωποι με τις αστυνομικές και δικαστικές αρχές. Θα εξηγήσουμε παρακάτω πόσο θετικά επέδρασε η ίδρυση εργατικών ενώσεων και γεωργικών συνδέσμων στην οργάνωση του αγώνα των εργατών και τι κατάφεραν μέσω αυτής τους της προσπάθειας.

Ένας λόγος επίσης που επέδρασε αρνητικά στους αγρότες της Θεσσαλίας ήταν και ο πόλεμος του 1896 στον οποίο καταστράφηκε η σοδειά, η τοπική οικονομία κατέρρευσε και πολλοί Θεσσαλοί αγρότες αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην Αθήνα πρόσφυγες. Οι Θεσσαλοί αγρότες θα δούμε παρακάτω στο ζήτημα πόλεμος ειρήνη πήραν θέση υπέρ της μη εμπλοκής της Ελλάδας στον πόλεμο. Μετά την αποχώρηση των Τούρκων την άνοιξη του 1898 η κατάσταση παρέμεινε πολύ

δύσκολη και έπρεπε να μεσολαβήσει μια δεκαετία για να αρχίζει να αλλάζει αυτή κατάσταση. Η κατάσταση φυσικά δεν άλλαξε γιατί εφαρμόστηκε μία άλλη πολιτική για τους αγρότες πιο φιλεργατική αλλά γιατί οι αγρότες από μόνοι τους κατάλαβαν ότι δεν θα αλλάξει τίποτα από τους κυβερνώντες αν οι ίδιοι δεν πάρουν την κατάσταση στα χέρια τους και δεν οργανωθούν σε σωματεία.

Δ. ΟΙ ΕΡΓΑΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΤΑΛΥΤΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ

1. Η εργατική τάξη και η μεταρρυθμιστική διαδικασία μετά το 1909.

Η επανάσταση του 1909 από πολλούς ιστορικούς αναφέρεται ως έτσι αλλά από πολλούς άλλους ως «πραξικόπημα». Αδιαμφισβήτητα όμως αποτελεί σημείο τομής για την πολιτική πάλη εκείνη την περίοδο όσο και σημείο τριβής και διαμάχης μεταξύ πολλών ιστορικών αναλύσεων. Όπως έχουμε πει και σε προηγούμενη ενότητα κανένας ιστορικός δεν διαφωνεί για το ότι η κίνηση αυτή έφερε το κράτος δικαίου στην Ελλάδα και εγκαινίασε μία σειρά από φιλεργατικές μεταρρυθμίσεις αλλά διαφωνούν στην ερμηνεία αυτού καθώς και στις συνέπειες που είχε στην εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Χαρακτηριστικό της αστικής αφήγησης ήταν ότι οι στρατιωτικοί απέτυχαν να προσδώσουν ένα περιεχόμενο που ξεπερνούσε τα γενικευτικά και συντεχνιακά πλαίσια. Αποτελούσε ένα ακόμη παράδειγμα απειθαρχίας προς απρόσωπους θεσμούς, μία νόσο από την οποία πάσχει ως σήμερα η ελληνική κοινωνία. Επιπλέον, αποτέλεσε ένα κακό προηγούμενο στην ελληνική πολιτική ζωή. Μετέπειτα στρατιωτικά κινήματα / δικτατορίες ανέτρεχαν στις βασικές αρχές του κινήματος του 1909 για να προσδώσουν στο δικό τους περιεχόμενο στοιχεία νομιμοποίησης. Η προσφορά του κινήματος κρίνεται θετική μόνο εκ του αποτελέσματος, δηλαδή, ότι επέτρεψε την είσοδο του Ελευθέρου Βενιζέλου στην ελληνική πολιτική ζωή και την αναγεννητική πολιτική που εφάρμοσε στη συνέχεια. Παράλληλα «χαρίζουν» τη φιλεργατική αυτή πολιτική στην καλή θέληση του Βενιζέλου και όχι ως αποτέλεσμα των ταξικών αγώνων της περιόδου.

Η κυρίαρχη αστική ιστοριογραφία συνεπώς κάνοντας μία «ψυχολογική» ανάλυση των γεγονότων προσπαθεί να συνδέσει την «απειθαρχία» των Ελλήνων με τα προβλήματα της εποχής ακριβώς για να δικαιολογήσει και τις πολιτικές της. Η πραγματικότητα όμως διαψεύδει αυτές τις θεωρίες καθώς το ίδιο το πρόγραμμα του συνδέσμου δεν υποδηλώνει τίποτα λιγότερο από πολλά από τα αιτήματα του λαού. Η επανάσταση αυτή για μένα βάζει το λαό στο προσκήνιο ακριβώς επειδή οι αγώνες του πίεσαν στο να ενσωματωθούν τα αιτήματά του στο πρόγραμμα του συνδέσμου.

Κανέννας από την «καλή» του την καρδιά δεν νομοθετεί υπέρ των λαϊκών συμφερόντων αλλά το κάνει επειδή «πιέζεται» πολιτικά. Κομβικό για την εξέταση των αποτελεσμάτων είναι και η μελέτη για τη μεταβολή της εργατικής πολιτικής η οποία θα μας οδηγήσει σε κάποια συμπεράσματα σε σχέση με την μορφή της πολιτικής τομής που αποτέλεσε το συγκεκριμένο κίνημα. Ακόμα η ανάλυση αυτή θα μας βοηθήσει να καταλάβουμε τη φύση αυτής της κίνησης, καθώς και να δικαιολογήσουμε τη θεωρία μας για την επίδραση των κοινωνικών αγώνων.

Σημαντικό στοιχείο κριτικής στην «αστική ιστοριογραφία» είναι το πως αντιλαμβάνονται ιστορικοί αυτό το κίνημα. Μάλιστα ο Δερτιλής τονίζει ότι γιατί ενώ από το 1897 μέχρι και το 1909 έχουμε καλύτερη των συνθηκών ζωής των εργατών αποτέλεσμα όπως λέει της συνολικότερης ανάπτυξης βιομηχανίας-οικονομίας γιατί αυτοί οι ίδιοι εργάτες ενώ είναι ήδη «ικανοποιημένοι» στηρίζουν το Στρατιωτικό Σύνδεσμο σε αυτή του την ενέργεια. Θα αναφέρω διεξοδικά τη κριτική του Δερτιλή στο κίνημα του 1909 και θα την αναλύσω παρακάτω. Η πρώτη του κριτική έγκειται στο γεγονός ότι ο στρατός από τη φύση του διέπεται από κανόνες και αρχές οι οποίες τον έφεραν σε ένα τέλμα από μόνες τους.”σελίδα 936 Θ6.2 Στρατιωτική ιδεολογία, κοινωνική προέλευση και κράτος, Δερτιλής Γ.Β. (2014), *Ιστορία του Ελληνικού κράτους 1830-1920*, 5η αναθεωρημένη έκδοση, βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα. ” Η δεύτερη άποψη είναι στο κατά πόσο αποτελεί το Γουδί επανάσταση ή όχι . Το πως το αποδομησαμε αυτό είναι νομίζω σαφές γιατί καταδείξαμε τους όρους κάτω από τους οποίους έγινε το στρατιωτικό κίνημα όπως επίσης αναφέραμε τις αδυναμίες του. Σε καμία περίπτωση η φύση ενός μηχανισμού δε μπορεί να αποτελέσει όριο καθώς αυτός μετασχηματίζεται κατά τη διάρκεια ενός δυναμικού φαινομένου όπως είναι τα κοινωνικά .Παράλληλα αδυνατεί να καταλάβει το πως αυτή η κίνηση του στρατού να μην έγινε αλλά είχε όρια λόγω και του κοινωνικού του ρόλου είδαμε όμως ότι εν τέλει ότι αναγκάστηκε να κάνει αυτή την κίνηση όχι τόσο λόγω της “καλής του της καρδιάς” αλλά για να αποσοβήσει τις αντιδράσεις και να φέρει μία μερίδα της αστικής τάξης που στηριζότανε και από τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη στην εξουσία. Ο Δερτιλής σε αυτό το σημείο δε μπορεί να αντιληφθεί το γεγονός ότι ο Στρατιωτικός σύνδεσμος δεν υπήρχε περίπτωση να προχωρήσει σε ποιο ριζοσπαστικά αιτήματα παρά μόνο σε αυτά που ήταν ικανά να αποσοβήσουν τους εργατικούς αγώνες εκείνη την περίοδο με λίγα λόγια προσπάθησε να αποτελέσει ένα «μοχλό αποσυμπίεσης».

Αναφέρω απόσπασμα από το βιβλίο του (το οποίο υπάρχει στη βιβλιογραφία) “Τέλος , την αγροτική μεταρρύθμιση δεν την προώθησαν οι υποτιθέμενοι επαναστάτες του 1909 και του 1910, δηλαδή οι στρατιωτικοί με την υποτιθέμενη υποστήριξη των αστών, την πραγματοποίησαν οι βενιζελικές κυβερνήσεις του 1912 , 1916 και οι βενιζελικές κυβερνήσεις του 1924.” (σελ 942 Δερτιλής Γ.Β. (2014), *Ιστορία του Ελληνικού κράτους 1830-1920, 5η αναθεωρημένη έκδοση, βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα.*). Συνεπώς αν και θα κάνουμε κριτική σε άλλη ενότητα γύρω από αυτό ο στρατιωτικός σύνδεσμος εκμεταλλεύτηκε τη λαϊκή δυσαρέσκιά προκειμένου να ενσωματωθούν τα αιτήματά τους σε ποιο λογικά πλαίσια διεκδικήσεων, το ίδιο αναγνωρίζει και ο Δερτιλής σε αυτή την αναφορά του αποδίδοντάς την όμως στο πρόσωπο του Βενιζέλου και όχι ως αποτέλεσμα πίεσης.

Η νομοθεσία συνεπώς για την προστασία των εργαζομένων εκείνη την περίοδο θα αλλάξει δραματικά. Θα την εξετάσουμε πως επιδρά και σε σχέση με τη οικονομική ανάπτυξη όσο και σε σχέση με την εκβιομηχάνιση καθώς η επανάσταση του 1909 δεν είναι το κύριο ζήτημα μελέτης στην παρούσα εργασία. Αυτό από μόνο του θα αρκούσε για άλλη διπλωματική εργασία. Ο νόμος 3934 του 1911 θα αναγκάσει τους εργοδότες να διαρρυθμίσουν τα εργοστάσια με τέτοιο τρόπο ώστε να αποτρέπονται τα εργατικά ατυχήματα. Ο νόμος 551 του 1914 θα θεσμοθετήσει το δικαίωμα του εργάτη σε περίπτωση ατυχήματος το οποίο θα τον αποτρέψει να δουλέψει τουλάχιστον 4 μέρες να ζητήσει αποζημίωση. Ο νόμος αυτός θα προσθέσει επιπλέον άλλο νόμο του 1922 ο οποίος θα κατοχυρώνει την υποχρεωτική ασφάλεια λόγω ατυχήματος και γηρατειών προς όφελος των ασφαλιζόμενων ή των παιδιών τους. Επιπλέον πολλοί νόμοι για την προστασία των εργατικών δικαιωμάτων θα θεσπιστούν. Θα νομοθετηθούν νόμοι για την προστασία των παιδιών, των γυναικών όσο και νόμοι για την πληρωμή των ημερομισθίων σε συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Η νομοθεσία για την προστασία της παιδικής εργασίας καθώς και της γυναικείας σε περίπτωση τοκετού δε θα εφαρμοστούν εύκολα και θα χρειαστεί η επιθεώρηση εργασίας να πιέσει για την εφαρμογή της. Επίσης σε νομοθετήματα του Νοέμβρη του 1909 και του Μάρτη του 1910 καθιερώνεται η αργία της Κυριακής για τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας. Με κατοπινή νομοθεσία του 1913 καθορίστηκε το δεκάωρο για τους εργάτες επιφανείας των μεταλλείων και το 8ωρο για όσους απασχολούνταν σε υπόγειες εργασίες. Επιμέρους διευθετήσεις της εργάσιμης ημέρας συνεχίστηκαν και τα επόμενα χρόνια, ενώ η Διεθνής Σύμβαση

Εργασίας για το Οκτώωρο, που είχε θεσμοθετηθεί, όπως προαναφέραμε, το 1919, επικυρώθηκε στην Ελλάδα μόλις το 1920, όχι όμως με στόχο την άμεση και καθολική εφαρμογή της.

Η εφαρμογή των νόμων αυτών φυσικά αποτελούν αποτελέσματα της ταξικής πάλης και συνάμα ενσωμάτωσής τους μετέπειτα από τον Βενιζέλο. Τα μέτρα αυτά υιοθετούνται σε μία φάση ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας με στόχο την σταθεροποίηση του καπιταλιστικού συστήματος. Η μη ικανοποίηση των αιτημάτων θα ήταν πιθανό να οδηγήσουν σε μία νέα φάση αστάθειας κάτι που σίγουρα δεν ήθελε να αντιμετωπίσει ο Βενιζέλος στα «δύσκολα» χρόνια που έρχονταν. Με την ανάπτυξη που θα βιώνει η Ελλάδα αυτή την περίοδο και την πρόοδο της βιομηχανίας θα συντελεστούν αλλαγές και στο επίπεδο της μεταβολής των κοινωνικών στρωμάτων. Η τάξη των εργατών θα εμφανιστεί πρώτη φορά στο προσκήνιο και θα προσπαθήσει μέσα από εργατικές ενώσεις να βελτιώσει τη θέση της. Το κύριο όπλο της θα είναι η απεργία. Η νέα αυτή τάξη που έρχεται στο προσκήνιο τα επόμενα χρόνια θα φανεί καθαρότερα ότι δεν θα περιορίσει τις διεκδικήσεις της στο οικονομικό επίπεδο αλλά θα κάνει βήματα και στο πολιτικό καθώς όπως είδαμε θα επιδιώκει την ανατροπή του καθεστώτος.

Οι πρώτες εργατικές ενώσεις θα κάνουν την είσοδό τους στις αρχές του 20ού αιώνα. Μετά την ίδρυση αυτών των οργανώσεων θα δημοσιευτεί ο νόμος 281 το 1914 περί Σωματείων. Μέσα από αυτόν τον νόμο θα θεσμοθετηθεί το δικαίωμα του εργάτη να συνασπίζεται σε ενώσεις για επαγγελματικούς σκοπούς όπου μέσα από αυτόν τον νόμο θα φτιαχτούν και τα πρώτα νόμιμα σωματεία. Ο ίδιος νόμος θα απαγορεύει το σχηματισμό ενώσεων εργαζομένων-εργοδοτών. Μέχρι το 1918 θα έχουν φτιαχτεί 366 εργατιές ενώσεις με 79.306 μέλη όπου θα οργανώνουν απεργίες ενώ τοπικά θα καταφέρνουν να αυξάνουν το μισθό αλλά και να μειώνουν την εργάσιμη μέρα. Το 1918 ιδρύεται η ΓΣΣΕ. Σε αυτήν θα μπουν 214 εργατικές ενώσεις με 65.000 μέλη. Χαρακτηριστικό είναι ότι μέχρι και την δημιουργία της ΓΣΣΕ τα σωματεία θα έχουν ως αιτήματα κυρίως οικονομικά αιτήματα. Από την δημιουργία της και μετά και κυρίως από την επίδραση που θα έχει το ΣΕΚΕ μέσα στη ΓΣΣΕ θα δούμε αιτήματα πολιτικά και μάλιστα κομμουνιστικά με βλέψεις την επαναστατική ανατροπή του κράτους. Αυτό θα φανεί και μέσα από τις συγκρούσεις εργατών εργοδοτών η καταστολή των οποίων θα χρειαστεί την ένοπλη παρέμβαση του κράτους.

Η συνδικαλιστική και εργατική πάλη στη Βόρεια Ελλάδα θα συνδεθεί με την εμφάνιση της Φεντερασιόν. Καρπός όλων των προαναφερθέντων εξελίξεων σε σχέση με την «επανάσταση του 1909» ήταν η ίδρυση της Φεντερασιόν, ένα χρόνο μετά την επανάσταση των Νεότουρκων. Συγκεκριμένα, στις 24 Ιουλίου 1909 από τη συνένωση αφενός της Βουλγαρικής Σοσιαλδημοκρατικής Ομάδας, που δρούσε στη Θεσσαλονίκη τα μέλη της ήταν γνωστά και ως «στενοί», λόγω των επαναστατικών απόψεών τους 15, και αφετέρου από την εργατική λέσχη, η οποία είχε δημιουργηθεί από Εβραίους εργάτες σοσιαλιστικών κατευθύνσεων και είχε μετονομαστεί τον Απρίλιο του 1909 σε «Εργατικό Σύνδεσμο Θεσσαλονίκης», ιδρύθηκε η «Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης» (Ασοσιασιόν Οβραδέρα ντε Σαλόνικα), γνωστή και ως Φεντερασιόν. Είχαν βέβαια προηγηθεί εργατικές διαδηλώσεις ενάντια στα αντεργατικά νομοθετήματα που ετοίμαζαν οι Νεότουρκοι προκειμένου να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τα συνδικάτα. Το απεργιακό κίνημα που είχε ξεσπάσει πήρε μεγάλες διαστάσεις για τα δεδομένα της Αυτοκρατορίας, επειδή μετά την αντεπανάσταση που επιχείρησε ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ, τον Απρίλιο του 1909, και την εκ νέου κυριαρχία των Νεότουρκων αυτοί στράφηκαν κατά των εργατικών δικαιωμάτων και της σοσιαλιστικής ιδεολογίας.

2. Το αγροτικό και το εργατικό κίνημα

• Με την έλευση του 20ού αιώνα συνεπώς ανώτερα στρώματα διανόησης στη Θεσσαλία που ήταν μπολιασμένα με τις σοσιαλιστικές ιδέες από την Ευρώπη εκείνη την περίοδο θα ταχθούν στο πλευρό των κολλίγων. Μεταξύ αυτών ο Σοφ. Τρυανταφυλλίδης, στο Βόλο, που η εφημερίδα του *Πανθεσσαλική* έχει προμετωπίδα το σύνθημα «απαλλοτριώση», η Ελένη Καρακίτσου, στη Λάρισα, που με το ψευδώνυμο «Rebelle» αρθρογραφεί στη τοπική «Μικρά» υπέρ των δικαιωμάτων των αγροτών και εργατών, και φυσικά, ο Μαρίνος Αντύπας, που με τα φλογερά του κηρύγματα ξυπνά από το λήθαργο του κολλίγους. Μεταξύ λοιπόν του 1904 και 1907 ιδρύονται οι πρώτοι γεωργικοί Σύνδεσμοι με στόχο την ικανοποίηση των αιτημάτων των αγροτών και την απαλλοτριώση των κτημάτων των γαιοκτημόνων. Αυτό η περίοδο θα αποτελέσει την «άνοιξη» των αγροτικών αγώνων στην Ελλάδα τη δεκαετία εκείνη και παράλληλα το φόβο του καθεστώτος. Χαρακτηριστικό οι δηλώσεις του Στέφανου Δραγούμη προέδρου της επιτροπής επί του Θεσσαλικού νομοσχεδίου ότι «αι εκδηλούμεναι ανυπομονησίοι μοι φαίνονται άδικοι και επιβλαβείς» και συνιστά στους αγρότες «υπομονή και φρόνησης» (*Η Ελλάδα τον 20ό αιώνα 1900-1910*, 1999: 25).

Αξίζει να σημειώσουμε πως οι υποστηρικτές του βιομηχανισμού καπιταλισμού για δικούς τους λόγους που έχουν σχέση με την καπιταλιστική ανάπτυξη θα υποστηρίξουν και αυτοί τα αιτήματα των κολλίγων.

Όπως προείπαμε θα μελετήσουμε την κατάσταση εκείνη την περίοδο σε σχέση με τους εργατικούς αγώνες για να μπορέσουμε να δούμε πως επέδρασαν στα γεγονότα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν πως επέδρασε το επαναστατικό αυτό κίνημα στο Στρατιωτικό Σύνδεσμο που πραγματοποίησε την επανάσταση στο Γουδί τον Αύγουστο του 1909. Ο συγγραφέας μάλιστα Α. Καρκαβίτσας αρθρογραφεί υπέρ των κολλίγων, καλώντας το σύνδεσμο «να λυτρώσει το λαό από τα κόμματα και τα ερπετά τους». Θα εξηγήσουμε πιο αναλυτικά σε σχέση με το στρατιωτικό Σύνδεσμο παρακάτω αλλά είδη βλέπουμε πως επέδρασε το Θεσσαλικό και το επαναστατικό κίνημα εν τέλει στις αποφάσεις των κομμάτων και πως ο διαφαινόμενος κίνδυνος από τα κάτω ενεργοποίησε όλους του μηχανισμούς του προκειμένου και να ενσωματώσει αλλά και να καταστείλει τα επαναστατικά κινήματα της εποχής του.

Ενώ λοιπόν οι φωνές μιας πληθώρας κοινωνικών τάξεων υπέρ των κολίγων πληθαίνουν, οι Γεωργικοί Σύνδεσμοι διοργανώνουν το Φεβρουάριο του 1910 συλλαλητήρια σε Καρδίτσα, Τρίκαλα και Λάρισα όπου οι χωρικοί με σημαίες και λάβαρα συγκεντρώνονται στις πλατείες διαδηλώνοντας «υπέρ της ανορθώσεως και της ελευθερίας των». Θα δούμε ότι λίγο καιρό αργότερα το Στρατιωτικό κίνημα θα καταφέρει να ενσωματώσει τα αιτήματα των κινητοποιούμενων στρωμάτων σε κατεύθυνση απόσβεσης της ριζοσπαστικότητάς τους. Αυτό ήταν απολύτως αναγκαίο για το καθεστώς καθώς η κατάσταση με τους αγρότες είχε αρχίσει να εκτραχύνεται. Στην Καρδίτσα διαδηλωτές πυροβολούν στον αέρα και πετροβολούν διερχόμενη αμαξοστοιχία. Η κυβέρνηση για να προλάβει νέα έκτροπα αποστέλλει στη Θεσσαλία μεγάλη στρατιωτική δύναμη ενώ βάζει σε λειτουργία όλους τους μηχανισμούς της προκειμένου να διαμορφώσει στην κοινή γνώμη ότι τα κινητοποιούμενα στρώματα είναι μέθυσοι και ακαμάτη δεξ πάγιες λοιπόν τακτικές που συναντάμε μέχρι και τις μέρες οπότε δε χρίζουν ιδιαίτερης ανάλυσης καθώς ο αναγνώστης καταλαβαίνει.

- Το Σάββατο 6 Μαρτίου οργανώνεται στη Λάρισα, που παρουσιάζει θέαμα στρατοκρατούμενης πόλης συλλαλητήριο. Η καταστολή από πλευράς στρατού και αστυνομίας είναι μεγάλη με αποτέλεσμα να ακολουθήσει την επόμενη μέρα εκτεταμένη συμπλοκή με νεκρό ένα χωρικό και τραυματίες δυο στρατιώτες. Η εξέγερση των αγροτών είναι μεγάλης κλίμακας και όσον αφορά τα μεγέθη αλλά και σε σχέση με τις ριζοσπαστικές πρακτικές των αγροτών. Τρεις μήνες αργότερα τον Ιούνιο του 1910 οι πρωτεργάτες των γεωργικών συλλαλητηρίων οδηγούνται στα δικαστήρια όπου και αθώνονται. Το αγροτικό πρόβλημα όμως παραμένει μολονότι η Αναθεωρητική βουλή του 1911 ψηφίζει διάταξη που επιτρέπει την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών. Η κυβέρνηση Βενιζέλου αν και αναγνωρίζει την ανάγκη μεταρρύθμισης της ιδιοκτησίας δεν προχωρεί σε απαλλοτριώσεις. Χαρακτηριστική η δήλωση του Αλεξ. Βαμβέτσος, κατά το πανελλήνιο συνέδριο στο Βόλο τον Σεπτέμβριο του 1912 ότι «δεν θέλει να λύσει το αγροτικό ζήτημα γιατί είναι με το μέρος των τσιφλικιάδων» (*Η Ελλάδα τον 20ό αιώνα 1900-1910*, 1999: 25)

Βλέπουμε νομίζω το πως οι εργατικοί αγώνες εκείνη την περίοδο πως μπόρεσαν να παίξουν σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις. Σκοπός της μελέτης μας σε αυτή την εργασία δεν είναι να κάνουμε μία λεπτομερειακή μελέτη και ανάλυση του εργατικού και αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα αλλά να δούμε πως αυτοί οι

αγώνες επέδρασαν σε μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις όπως το κίνημα στο Γουδί καθώς και σε μια σειρά επιλογών που πήρε η ελληνική αστική τάξη. Δηλαδή η ανορθωτική κίνηση του Βενιζέλου όπως είδαμε ενσωμάτωσε στο πολιτικό της πρόγραμμα αιτήματα των αγροτών της Θεσσαλίας όπως ακριβώς κάναν και οι στρατιωτικοί του Συνδέσμου. Αυτό σαν κίνηση δεν ερμηνεύεται στο πλαίσιο ότι το κάναν γιατί όχι γιατί το ήθελαν αλλά επειδή καταλάβαιναν τον κίνδυνο που έρχεται από κάτω δηλαδή από την ανερχόμενη εργατική τάξη και κάναν τα πάντα για να βάλουν φραγμό σε αυτό. Επί πλέον το ελληνικό κράτος μέσα από αυτές τις κινητοποιήσεις δεν κατάργησε τους δασμούς για το εισαγόμενο σιτάρι ούτε καλυτέρεψαν οι συνθήκες διαβίωσης εργασίας και αμοιβής των αγροτών αλλά μέσα από την όξυνση των κοινωνικών αγώνων αλλά και την αναγκαιότητα της καπιταλιστικής ανάπτυξης προχώρησαν το 1917 στη θεσμοθέτηση της αγροτικής μεταρρύθμισης και άνοιξαν το δρόμο για την εφαρμογή της κυρίως μετά τη Μικρασιατική καταστροφή.

Οι ταξικοί αγώνες των εργατών και αγροτών της περιόδου θα καταφέρουν να επηρεάσουν εξολοκλήρου το πολιτικό σκηνικό. Μάλιστα από τα αγροτικά κινήματα που θα ξεκινήσουν την περίοδο εκείνη οι διεκδικήσεις θα αναβαθμιστούν σε διεκδικήσεις πολιτικού χαρακτήρα με αποκορύφωμα την επανάσταση στο Γουδί το 1909 που θα αποτελέσει τομή για τα δεδομένα της περιόδου. Η ταξική πάλη μέσα από τα οργανωμένα σωματεία και συλλόγους που θα ιδρυθούν θα καταφέρει να επάγει αποτελέσματα τα οποία έχουν μεγάλη βαρύτητα για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Από τους αγώνες των εργατών στη Θεσσαλία μέχρι την αιματηρή απεργία των εργατών στη Σύρο, η εργατική αγώνες θα πρέπει με κάποιο τρόπο να κατασταλούν. Ακριβώς όμως λόγω της δυναμικής αυτής εμφάνισης στο προσκήνιο των λαϊκών μαζών η ελληνική αστική τάξη θα προσπαθήσει να ενσωματώσει τα αιτήματα τους και μετά να τα καναλιζάρει μέσα από τον εθνικό διχασμό μετέπειτα με τέτοιο τρόπο ώστε να μη γίνονται επικίνδυνα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σύμφωνα την αστική ιστοριογραφία οι προϋποθέσεις της βιομηχανικής ανάπτυξης σε μία χώρα είναι οι εξής: Η δημιουργία εσωτερικής αγοράς, εργατικό δυναμικό διαθέσιμο με μισθούς ανταγωνιστικούς, παραγωγή ή εισαγωγή τεχνογνωσίας και ύπαρξη ειδικευμένου προσωπικού που θα την εφαρμόσει, κρίσιμη μάζα επενδύσεων και τέλος αγορά με αποτελεσματικούς δασμούς και ελάχιστους εσωτερικούς φορολογικούς φραγμούς. Πριν συνεχίσω την ανάλυση θα αναφέρω το εξής: Οι προϋποθέσεις για τη βιομηχανική ανάπτυξη μιας χώρας δεν είναι από μόνες τους ικανές για να βγάλουμε συμπέρασμα. Αυτό το λέω γιατί δεν πρέπει να βλέπουμε μόνο τα οικονομικά στοιχεία αλλά να τα βλέπουμε στο πλαίσιο των γενικότερων τάσεων της πολιτικής συγκυρίας και να τα εξετάζουμε με βάση αυτά. Αυτή τη μεθοδολογία ακολούθησα σε όλη τη διπλωματική μου εργασία αυτή θα συνεχίσω να ακολουθώ ακόμα και στις κριτικές μου, συμπεριλαμβάνοντας όμως στοιχεία των άλλων προκειμένου να τα αποδημήσω. Στοιχείο κριτικής εδώ είναι ο Δερτιλής και το βιβλίο του *Ιστορία του Ελληνικού κράτους 1830-1920*, 5η αναθεωρημένη έκδοση, βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, καθώς είναι από τους κύριους εκπρόσωπους της αστικής ιστοριογραφίας.

Στο θέμα της Μεγάλης Ιδέας ο Δερτιλής τονίζει ότι πρόκειται για εθνικιστική πολιτική κατεύθυνση και ως τέτοια κρίνεται αρνητική από μέρους του χωρίς όμως να κάνει μια πιο εσωτερική μελέτη του ζητήματος. Κατά τη γνώμη μου δεν αποτελεί μία «ρομαντική θεωρία» ούτε κεφάλαιο από βιβλίο μυθιστορήματος. Αν η προοπτική επέκτασης του ελληνικού κράτους με την παράλληλη οικονομική ανάπτυξη που στο βιβλίο του την ονομάζει *Ένα μικρό «οικονομικό θαύμα»* δεν ήταν πραγματικότητα τότε σε καμία περίπτωση η ελληνική αστική τάξη δε θα την διατύπωνε. Σίγουρα μέχρι το 1880 η ελληνική βιομηχανία δεν είχε κάνει τεράστια βήματα καθώς πολλά προβλήματα την καθυστερούσαν, όμως η προοπτική που έβλεπε η ελληνική αστική τάξη ήταν τόσο μεγάλη που τη μετέτρεψε σε πολιτική γραμμή μετουσιώνοντας το σύνθημα για Μεγάλη Ελλάδα σε πράξη, μέσα από τον επεκτατισμό. Παράλληλα έκανε τα κατώτερα στρώματα να δουν την προοπτική αυτή σαν δικιά τους ενσωματώνοντας τους σε αυτή την κατεύθυνση. Η πολιτική σύγκρουση που έλαβε μέρος εκείνη την περίοδο ήταν τόσο μεγάλη που θα μπορούσε

να καταλήξει στα αντίθετα αποτελέσματα από τα επιθυμητά. Συνεπώς το ρίσκο που πήρε ήταν τέτοιο ώστε το αποτέλεσμα να ήταν αυτό που επιθυμούσε.

Όπως αναφέρει ο Δερτιλής το μικρό «οικονομικό θαύμα» που έλαβε χώρα την περίοδο 1897 με 1911 δεν είχε ωφελήσει τα κατώτερα στρώματα, ενώ το «πραξικόπημα» του 1909 αναφέρει ότι είχε την εύνοια τους. Το τελευταίο ισχύει αλλά στο πλαίσιο φυσικά της διεκδίκησης καλύτερων συνθηκών διαβίωσης.

Όσον αφορά το θέμα του εργατικού δυναμικού αν και έχω αναφερθεί σε προηγούμενη ενότητα θα βάλω κάποια επιπλέον στοιχεία ανάλυσης, τονίζοντας κάποια επιπλέον «σημεία». Το εργατικό ζήτημα ήταν ένα ζήτημα που σίγουρα απασχολούσε την εποχή εκείνη την ελληνική αστική τάξη. Ο Δερτιλής σωστά τονίζει ότι η έλλειψη τεχνικώς καταρτισμένου και μορφωμένου εργατικού δυναμικού είναι πρόβλημα για τη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας όμως σε καμία περίπτωση η Ελλάδα δεν «υπέφερε» από έλλειψη «φθηνού» εργατικού δυναμικού. Δε θα εξετάσουμε το μη καταρτισμένο εργατικό δυναμικό σε διάφορες χρονικές περιόδους θα πούμε όμως ότι μακροπρόθεσμα τόσο με την προσάρτηση νέων εδαφών όσο και μετά τη Μικρασιατική καταστροφή η Ελλάδα δεν υποφέρει σε καμία περίπτωση από έλλειψη εργατών. Όσον αφορά τους μισθούς των εργατών μπορούμε να πούμε ότι είναι ιδιαίτερα ανταγωνιστικοί και μάλιστα αρκετά χαμηλοί. Λόγω του γεγονότος ότι δεν υπάρχουν στατιστικοί πίνακες της εποχής εκείνης που να δείχνουν με λεπτομέρειες τους μισθούς των διαφορετικών κατηγοριών εργατών μπορούν να ειπωθούν αρκετές ανακρίβειες. Όμως οι ετήσιες εκθέσεις των αυστρουγγρικών προξενείων μας πληροφορούν ότι τα ημερομίσθια είναι πολύ χαμηλά και αυτό αποδεικνύεται επίσης από τη μεγάλη προσφορά εργασίας που υπήρξε. Τα ημερομίσθια θα αρχίζουν να ανεβαίνουν μετά το 1909 και αυτό όχι σε όλους τους κλάδους, ενώ το 1922 λόγω της μεγάλης προσφοράς εργασίας θα πέσουν σε ιστορικά χαμηλά επίπεδα. Άρα και φθηνό εργατικό δυναμικό υπήρχε αλλά και χαμηλά ημερομίσθια, κάτι που αποδεικνύει ότι αυτή η παραδοχή για τις προϋποθέσεις που κάνει ο Δερτιλής δεν ισχύει.

Σχετικά με το θέμα των επενδύσεων και της στενότητας κεφαλαίων θα δώσω δίκιο στην εκτίμηση του Δερτιλή (2...) καθώς η Ελλάδα είχε σημαντικό πρόβλημα σε αυτό. Μία επιπόλαια όμως εξέταση του ζητήματος της βιομηχανικής ανάπτυξης μιας χώρας μπορεί να μας οδηγήσει σε λάθος συμπεράσματα. Αυτό σημαίνει ότι οι όποιες δυσκολίες ανέκυψαν γύρω από την βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας δεν πρέπει

να αποδοθούν σε ελλείψεις στο κομμάτι των πρώτων υλών, ή των συγκοινωνιών, ή ακόμα και σε άλλα ζητήματα που έχουν να κάνουν με το χαρακτήρα και τις «παθογένειες» των Ελλήνων.

Η κυριότερη όμως προβληματική στη σκέψη του συγγραφέα που σχολιάζουμε, η οποία απηχεί σχεδόν το σύνολο της αστικής ιστοριογραφίας είναι ότι πρόκειται για μια αφήγηση που προσπαθεί να μη δώσει ευθύνες στην ελληνική αστική τάξη για ένα σύνολο επιλογών της. Η παραφιλολογία ότι η Ελλάδα ποτέ δεν είχε αστική τάξη πατριωτική, ότι οι Έλληνες βιομήχανοι επενδύουν τα κεφάλαιά τους στο εξωτερικό καθώς και οι υπόλοιπες θεωρίες γύρω από τη φύση του ελληνικού καπιταλισμού έχουν όλες ένα κοινό σκοπό. Αυτός είναι και διαμορφώνεται και ιστορικά σταδιακά να παρουσιάσουν τις όποιες «αδυναμίες» στην εξέλιξη του ελληνικού καπιταλισμού ως αποτέλεσμα του «χαρακτήρα» των Ελλήνων. Μάλιστα αναφέρεται ότι η άνθιση του ελληνικού καπιταλισμού και της βιομηχανίας έγινε κάτω από την επίδραση του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου όπου οι «ξένοι» μας έβαλαν για μια ακόμα φορά σε «τάξη», καθώς οι Έλληνες έχουν από τη φύση τους προδιάθεση στην «ασθένεια της σπατάλης». Η δική μου προσέγγιση επιχείρησε να στηριχτεί σε ένα διαφορετικό θεωρητικό πλαίσιο: την ανάλυση των κοινωνικών συσχετισμών δύναμης και του αποφασιστικού ρόλου της πάλης των τάξεων, και παράλληλα το μεταβαλλόμενο ρόλο του ελληνικού καπιταλισμού στο πλαίσιο του «παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος», δηλαδή της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας.

Οι νέες μέθοδοι οργάνωσης της εργασίας που μελετήσαμε όλη την περίοδο από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα αντιστοιχούν στην εγγεγραμμένη στον ΚΤΠ τάση για πραγματική (και όχι μόνο τυπική) υπαγωγή της μισθωτής εργασίας στο κεφάλαιο. Ωστόσο, η εισαγωγή των νέων μεθόδων οργάνωσης της εργασίας, που προσέκρουσε πάνω σε συγκροτημένη εργατική αντίσταση και εμπεδώθηκε μόνο μετά από τον πόλεμο στους κυριότερους ηγεμονικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, αποτελεί τομή σε σχέση με το παρελθόν, αφού οδηγεί σε κατακόρυφη άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας και σε φοβερή ταυτόχρονα εντατικοποίηση της εργασίας. Η αλλαγή αυτή στηρίζεται και τροφοδοτείται από την εισαγωγή νέων επιστημονικών και τεχνικών γνώσεων στην παραγωγή. Στην εισαγωγή αυτή παρεμβαίνει και το ίδιο το καπιταλιστικό κράτος, με τη συγκρότηση νέων θεσμικών μηχανισμών παραγωγής τεχνικών: των πανεπιστημίων. Η ανάπτυξη των τελευταίων συνδέεται άμεσα με τις ταιηλορ-φορντικές μεθόδους οργάνωσης της εργασίας, στο

βαθμό που οι τελευταίες αναδιαμορφώνουν τη σχέση διανοητικής-χειρωνακτικής εργασίας και επιτρέπουν την εισαγωγή της επιστήμης στην παραγωγή ως άμεσης παραγωγικής δύναμης. Την εξαγωγή κεφαλαίων και την εξ επαγωγής αναπαραγωγή του ΚΤΠ σε άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς.

Η τάση εξαγωγής κεφαλαίων γίνεται ηγεμονική σε σχέση με την τάση εξαγωγής εμπορευμάτων, χωρίς η τελευταία να εξαφανίζεται. Αυτή ή διαδικασία αναδιαμορφώνει εκ νέου όλο το διεθνές σύστημα και δημιουργεί πολιτικές και στρατιωτικές οξύνσεις, αλλά και μεταλλάξεις στο ιδεολογικό επίπεδο (ιδεολογία του ιμπεριαλισμού). Πρόκειται για μια συνολική τομή στο επίπεδο της διεθνοποίησης του ΚΤΠ και της συνάρθρωσής του με προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής (κυρίως στις χώρες που αποτελούν υποδοχείς κεφαλαίων ενώ στο εσωτερικό τους κυριαρχούν ή είναι ισχυρές και κοινωνικές σχέσεις που αντιστοιχούν σε προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής). Η διεθνοποίηση οδηγεί στην συγκρότηση της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, στο βαθμό που δημιουργούνται ισχυρές σχέσεις αλληλεξάρτησης μεταξύ των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών. Η διαμόρφωση του νέου διεθνούς συστήματος περιλαμβάνει ως συστατικό της στοιχείο τους ανταγωνισμούς μεταξύ των ηγεμονικών ιμπεριαλιστικών δυνάμεων, ανταγωνισμών που παίρνουν έναν παγκόσμιο χαρακτήρα και πολιτικοστρατιωτική μορφή. Ταυτόχρονα, επιτείνεται η άνιση ανάπτυξη των κρίκων της αλυσίδας και οξύνονται οι ταξικές αντιφάσεις (είναι η εισαγωγή στην περίοδο των «κοινωνικών επαναστάσεων», με τη φρασεολογία του Λένιν).

Παρουσιάσαμε το νέο ρόλο του κράτους, που σχηματικά μπορούμε να πούμε ότι συνοψίζεται στη φόρμουλα του «παρεμβατικού κράτους». Μια νέα πολιτική διαχείρισης της εργατικής δύναμης συμβαδίζει με μια ήπια άνοδο των μισθών ύστερα από την επανάσταση στο Γουδί το 1909 αλλά και την κρίση του 1929, άνοδο που συνδέεται με την ανάγκη διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς για να απορροφηθεί η μαζική παραγωγή. Μια ολόκληρη σειρά άμεσων παρεμβάσεων του κράτους στο οικονομικό επίπεδο οδηγεί σε μια νέα μορφή αστικής ηγεμονίας: το εργατικό κίνημα ενσωματώνεται στο βαθμό που δέχεται να παίξει το παιχνίδι της διαπραγμάτευσης των βραχυπρόθεσμων συμφερόντων με διαιτητή το κράτος. Σε όσες περιπτώσεις τα όρια αυτά ξεπερνιούνται, η ενεργοποίηση των κατασταλτικών μηχανισμών είναι άμεση και ωμή (π.χ. Ιδιώνυμο). Είδαμε επίσης τη διάλυση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής και την υπαγωγή της απλής εμπορευματικής

παραγωγής στις ανάγκες της διευρυμένης αναπαραγωγής της κεφαλαιακής σχέσης. Ταυτόχρονα, μαζικοποιούνται οι φορείς που ανήκουν στη νέα μικροαστική τάξη. Το διαχωρισμό νομικής ιδιοκτησίας-πραγματικής σχέσης οικονομικής κυριότητας, που φέρνει στο φως το πρόβλημα των μάνατζερ ως κοινωνικών φορέων που καταλαμβάνουν τις θέσεις της πραγματικής οικονομικής εξουσίας, στερούμενοι της νομικής κυριότητας. Τη συγκρότηση και ανάπτυξη αστικών κέντρων που λειτουργούν ως τόποι αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης με μικρότερο κόστος, αλλά την ίδια στιγμή δημιουργούν και αναπαράγουν συγκεκριμένα πολιτικά και ιδεολογικά αποτελέσματα όσον αφορά τα χαρακτηριστικά της εργατικής τάξης (αλληλεγγύη, ταξικό ένστικτο κλπ.).

Η σχετική καθυστέρηση όπως είδαμε στη μετάβαση του ελληνικού καπιταλισμού από τη φάση που βρισκόταν στις αρχές της δημιουργίας του ελληνικού κράτους στην φάση της διευρυμένης αναπαραγωγής του βιομηχανικού κεφαλαίου που αρχίζει μετά το 1880 δημιούργησε κάποιες ιδιαίτερες συνθήκες. Αφενός την αντιφατική πορεία εθνικής ολοκλήρωσης. Αυτή κατ' αρχήν υπαγορεύεται από μια στρατηγική επέκταση της κρατικής ισχύος ή προσβάσεων διαύλων εξουσίας σ' ένα σύνολο κοινωνικών σχηματισμών. Εκεί όπου τα «ελληνικά» αστικά στρώματα επιτελούσαν οικονομικές (παραγωγικές και αναπαραγωγικές) και πολιτικές λειτουργίες. Στη βάση αυτής της στρατηγικής συμπύχτηκε μια ευρύτατη ταξική συμμαχία με ορισμένους σοβαρούς συμβιβασμούς ως προς τις λαϊκές τάξεις, όπως η αποφυγή της μαζικής προλεταριοποίησης του αγροτικού πληθυσμού, η μαζικοποίηση της εκπαίδευσης, κυρίως η μαζική πολιτική παρουσία στον πολιτικό μηχανισμό με την καθολική ψηφοφορία και το πλέγμα των πελατειακών σχέσεων. Ωστόσο αυτοί οι συμβιβασμοί επιτεύχθηκαν κάτω από την πλήρη πολιτική και ιδεολογική ηγεμονία της αστικής στρατηγικής της Μεγάλης Ιδέας, στην οποία αναγνωρίζονταν και τα λαϊκά στρώματα. Η στρατηγική αυτή προωθήθηκε και είχε επιτυχίες σε εδαφικό επίπεδο αλλά και σοβαρότατες αναδιπλώσεις.

Στο πλαίσιο της ιμπεριαλιστικής διείσδυσης σ' ένα σύνολο κοινωνικών σχηματισμών, όπου δεσπόζουσα θέση είχαν ελληνικά αστικά στρώματα, αλλά και των ανταγωνιστικών επιδιώξεων νεοπαγών αστικών τάξεων, της Τουρκίας, της Βουλγαρίας, κ.λ.π. Υπάρχει μια μετατόπιση χωρική και τομεακή, δραστηριοτήτων και μια σαφέστατη εξάρτηση τους από ένα εθνικό - κρατικό κέντρο, τα όρια του

οποίου είναι αντικείμενο ενός ρευστού συσχετισμού δυνάμεων που αποκρυσταλλώνεται σταδιακά μέσα από συνεχείς συγκρούσεις: πόλεμος 1897, μακεδονικοί αγώνες 1905, πόλεμοι 1912 - 13. Μέσα απ' αυτήν την διαδικασία προκύπτει η ανάπτυξη των πρώτων σημαντικών θυλάκων βιομηχανικής ανάπτυξης, την εξορυκτική βιομηχανία, κατασκευαστικούς τομείς, την εκμηχάνιση της ναυτιλίας όπου η βιομηχανική εργατική τάξη και οι αγώνες της κάνουν αισθητή την παρουσία τους. Το μικρό ειδικό βάρος και η ηγεμονία της μεγαλοϊδεατικής στρατηγικής δεν επιτρέπει την αυτοτελή πολιτική της παρουσία της εργατικής τάξης. Δεν είναι τυχαίο ότι οι πρώτοι θύλακες της εργατικής τάξης εμφανίζονται στις περιοχές που είναι πρόσφατα προσαρτημένες στον εθνικό κορμό ή διαπερνούνται από εθνοτικές αντιφάσεις και έχουν συγκυριακά μία ισορροπία διεθνικών πρακτικών (στη Θεσσαλονίκη με αυξημένο το ειδικό βάρος μη ελληνικής καταγωγής παροικίες, στον Βόλο, στην Καβάλα κ.λ.π.)

Η διαδικασία ανάπτυξης των πρώτων πολιτικών μορφών του εργατικού κινήματος (συνδικάτων, ομίλων, ομάδων,) τροφοδοτείται από την έκρηξη του ιμπεριαλιστικού πολέμου. Η σημασία του ήταν τεράστια για την πορεία του εργατικού κινήματος. Η εμπειρία του πολέμου σαν πεδίου αποσύνθεσης όλων των πρότερων κοινωνικών σταθερών, πολιτικών, ιδεολογικών, βιοτικών ήταν εξαιρετικά αποκαλυπτική και αποτέλεσε τη βάση για τη σημαντικότερη τομή στην ιστορία του εργατικού κινήματος, την Οκτωβριανή Επανάσταση και την συγκρότηση του κομμουνιστικού ρεύματος. Η επίδραση στην Ελλάδα των δύο αυτών γεγονότων συνδυάστηκε με ιδιαίτερες πλευρές του κοινωνικού σχηματισμού - την πολιτική κρίση και αργότερα εθνική κρίση - η οποία πήρε καταστροφικά χαρακτηριστικά με την μορφή ενός κάθετου δυϊσμού εξουσίας και χωρικά οριοθετημένου (παλάτι - Βενιζελικοί, Παλαιά - Νέα Ελλάδα) και τη συνέχιση μέχρι των ορίων της μιας ανέφικτης, αλλά και αναπόδραστης αστικής στρατηγικής, κρατικής επέκτασης και εθνικής ολοκλήρωσης. Η ίδρυση του Σ.Ε.Κ.Ε. (Κ.Κ.Ε.) θεμελιώθηκε στις υπαρκτές μέχρι τότε αντιστάσεις και ρεύματα της εργατικής τάξης. Στο έδαφος της καταστροφής κοινωνικών στρωμάτων απ' τον πόλεμο, της τεράστιας ελκτικής δύναμης της Οκτωβριανής Επανάστασης και της ύπαρξης δύο πολιτικών - κοινωνικών μπλοκ που το ένα στο εσωτερικό του συγκέντρωνε τις λαϊκές μάζες της Παλιάς Ελλάδας, κουρασμένες από τον πόλεμο ο οποίος είχε παύσει προ πολλού να είναι υπόθεσή τους, και από την άλλη ευρύτερες κοινωνικές κατηγορίες της Νέας

Ελλάδας, για τις οποίες η κρατική επέκταση και η εθνική συγκεντροποίηση ήταν όρος ύπαρξης.

Το κόμμα αυτό δεν προέκυψε εκ του μηδενός. Αντίθετα στηρίχτηκε στην ανάπτυξη των πρώτων εργατικών αγώνων και σε οργανική σχέση με την εργατική τάξη. Η διεθνής και η εθνική συγκυρία (διχασμός) του δίνουν τη δυνατότητα απ' τη μια να προσανατολιστεί σε μια στοιχειακά επαναστατική κατεύθυνση (αποδοχή των 21 όρων της Κομμουνιστικής Διεθνούς) και να κερδίζει ορισμένες μάζες στη βάση της αντίθεσής του στην ηγεμονική αστική επιλογή (ιδιαίτερα πολεμιστές του μετώπου). Ωστόσο ο μικρός βαθμός ανάπτυξης αυτοτελών αγώνων της εργατικής τάξης στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό και η συνεκτική ηγεμονία της στρατηγικής της μεγάλης ιδέας σ' ένα σύνολο πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων δεν έδινε αντικειμενικά την δυνατότητα της μετατροπής των τεράστιων κλυδωνισμών του «Διχασμού» σε επαναστατική κρίση. Έτσι, ακόμα και όταν ο συνασπισμός των δυνάμεων που ήταν ενάντια στην μικρασιατική εκστρατεία είχε μια συγκυριακή πολιτική επιτυχία με την απομάκρυνση του Βενιζέλου, ήταν τόσο βαθιά και αδήριτη αυτή η στρατηγική που βρισκόταν εν κινήσει για 50 χρόνια, ώστε ήταν αδύνατο να μην φτάσει στα τελικά όρια της.

Η ήττα του '22 αποτελεί την μεγαλύτερη τομή στην σύγχρονη ελληνική ιστορία. Ουσιαστικά αποτελεί το σημείο καμπής για την συγκρότηση του σημερινού ελληνικού κράτους. Για την ελλαδική αστική τάξη δεν μπορεί να θεωρηθεί μονόπλευρα ως ήττα συνολικά της μεγαλοϊδεάτικης στρατηγικής. Είχε τα πλεονεκτήματα του υπερδιπλασιασμού των εδαφών σε μία δεκαετία, της ενσωμάτωσης στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό ενός τεράστιου βίαια προλεταριοποιημένου δυναμικού με μεγαλύτερες εργασιακές δεξιότητες από το υπάρχον εντός της Παλιάς Ελλάδας, και την εθνική ολοκλήρωση ουσιαστικά των περιοχών του ελληνικού κράτους με τις ανταλλαγές πληθυσμών. Από την άλλη πλευρά όμως, περιόριζε τα όρια δράσης του ελληνικού κεφαλαίου στα πλαίσια της εμβέλειας μιας αυστηρά οροθετημένης κρατικής οντότητας, υπό το βάρος μίας εθνικής κρίσης με εξαιρετικές πολιτικές - ιδεολογικές και υλικές επιπτώσεις. Η αναπροσαρμογή της αστικής στρατηγικής στη βάση της εκμετάλλευσης των νέων κοινωνικών όρων, στον στόχο της μονοπωλιακής συσσώρευσης υπό την αιγίδα του χρηματιστικού κεφαλαίου, από τη μια αναδεικνύει ως κύριο αντίπαλο τις εργατικές και λαϊκές αντιστάσεις, από την άλλη όμως υπομονεύεται από την ανοιχτή

εκδήλωση της πολιτικής κρίσης και την παγκόσμια οικονομική κρίση η οποία ξεσπάει.

Οι παράγοντες που αφαιρούν την δυνατότητα απ' το εργατικό και ευρύτερο λαϊκό κίνημα να διατυπώσει μια ηγεμονική προλεταριακή συμμαχία σε συνθήκες εν δυνάμει επαναστατικής κατάστασης είναι πολλαπλοί, αντικειμενικοί και υποκειμενικοί.

Η καπιταλιστική ανάπτυξη μετά τη μικρασιατική καταστροφή είχε σαν αντικείμενο κυρίως λαϊκές μάζες που είχαν συγκυριακά εξωτερική σχέση με τον ελλαδικό κοινωνικό σχηματισμό και ήταν δύσκολη η απόκτηση οργανικών δεσμών με τις αυτόχθονες μερίδες των λαϊκών τάξεων. Οι ταξικές πρακτικές, ιδεολογικές και πολιτικές που τα στρώματα αυτά είχαν αναπτύξει στον κοινωνικό σχηματισμό από όπου προέρχονται, αφίσταντο από τις προλεταριακές και είχαν περισσότερο εθνικολαϊκή βάση. Η καταστροφή ήταν αποκαλυπτική αλλά ήταν δύσκολη μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα η μεταβολή του προσανατολισμού από τα στρώματα αυτά. Ως ένα βαθμό αντιλαμβάνονται την κρίση της «εθνικής» στρατηγικής υπό την μορφή της προδοσίας και συνέχιζαν συγκυριακά ν' αναγνωρίζονται στο πλαίσιο της εθνικής ολοκλήρωσης, με τις επιπρόσθετες συνέπειες της εχθρότητας του αστικού κράτους απέναντί τους, και την απόσταση του γηγενούς πληθυσμού.

Με το τέλος της περιόδου που εξετάσαμε, ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός είχε ολοκληρώσει τη διαδικασία μετάβασής του στο χώρο των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών χωρών (στον «καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας»), γεγονός που αποτέλεσε τη βάση για τη μετέπειτα πορεία του μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τη μεταπολεμική ενσωμάτωσή του στις διαδικασίες ολοκλήρωσης των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών ευρωπαϊκών χωρών (ΕΟΚ – ΕΕ).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγριαντώνη Χριστίνα (1986), *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα.
- Αγριαντώνη Χρ. (2003), «Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού 1870-1909», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 5ος Αθήνα: 55-70.
- Βεργόπουλος Κώστας (1975), *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας.
- Βερέμης Θάνος Μ. (2016), *Ιωάννης Κολιόπουλος, Νεότερη Ελλάδα, Μια ιστορία από το 1821*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 8η έκδοση.
- Δερτιλής Γ.Β. (2014), *Ιστορία του Ελληνικού κράτους 1830-1920*, 5η αναθεωρημένη έκδοση, βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα.
- Δερτιλής Γ.Β. (2016), *Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά πτωχεύσεις 1821-2016*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα.
- Ζολώτας Ξενοφών (1926), *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκης, εν Αθήναις.
- *Η Ελλάδα τον 20^ο αιώνα 1900-1910* (1999), Συλλογικό έργο, Αθήνα: *Η Καθημερινή*, Επτά ημέρες.
- Κατσορίδας Δημήτρης Α. (2015), «Εργατικό κίνημα και συνδικαλιστική δράση στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 20ού αιώνα (1900-1912). Το παράδειγμα της Φεντερασιόν: Συμπεράσματα και διδάγματα για τη δράση των συνδικάτων σήμερα», <https://ineobservatory.gr/wp-content/uploads/2015/11/Policy-brief-9.pdf>
- Μάξιμος Σεραφείμ (1975), *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*, Αθήνα, εκδ. στοχαστής, 2η έκδοση.
- Μηλιός Γιάννης (2000), *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Αθήνα, εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ 2η έκδ.
- Μηλιός Γιάννης (2017), *Ο σοβιετικός μαρξισμός και οι Έλληνες στοχαστές*, έκδοση της *Εφημερίδας των Συντακτών*.
- Παπαγιαννάκης Λευτέρης (1982), *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910). Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Αθήνα, εκδ. ΜΙΕΤ.

- Πατρώνης Βασίλης (2015), *Ελληνική οικονομική ιστορία, Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ός αιώνας)*, <https://www.openbook.gr/elliniki-oikonomiki-istoria/>
- Πουλιόπουλος Παντελής (1992), *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα*, εκδ. Εργατική Δημοκρατία, Αθήνα.
- Ροδάκης Περικλής (2002), *Η Ιστορία της Ελλάδας, 20ός αιώνας, τόμος Α' 1900-1922*, εκδ. Γόρδιος.
- Σκληρός Γ (2000), *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*, εκδόσεις μάτι β' έκδοση.